SMT KAVERIDEVI KEDARMAL AGRAWAL ARTS & COMMERCE COLLEGE
MALKAPUR, DIST: BULDHANA

Department :Marathi

Sr. No.	Title Of Paper	Name Of Authors	Department Of Teacher	Name Of Journal	Year Of Publication	ISBN/ISSSN Number	Impact Factor -(SJIF)/Indexing
1	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचारThoughts on the values of life in Gramgeeta	Prof.Anil Arak	Marathi	An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal	2019-2020	ISSN :2277-5730	2019-6-.399
2	संत साहित्य(Saint literature)	Prof.Anil Arak	Marathi	VIDYAWARTA Peer-Reviewed International Research Journal	2019-2020	ISSN :2319-9318	7.041(IIJIF)
3	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती व तंत्राज्ञानाची उपयुक्तता व महत्व Usefulness and importance of information and technology in learning and teaching process	Prof.Anil Arak	Marathi	International Research Fellow Association's 'RESEARCH JOURNEY'	2020-2021	E-ISSN-2348-7143	6.625
4	मराठी साहित्यातील ग्रामीणकथा एक अभ्यास A study of rural stories in Marathi literature	Prof.Anil Arak	Marathi	International Research Fellow Association's 'RESEARCH JOURNEY'	2020-2021	ISBN: 978-81-95551-4-9	

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

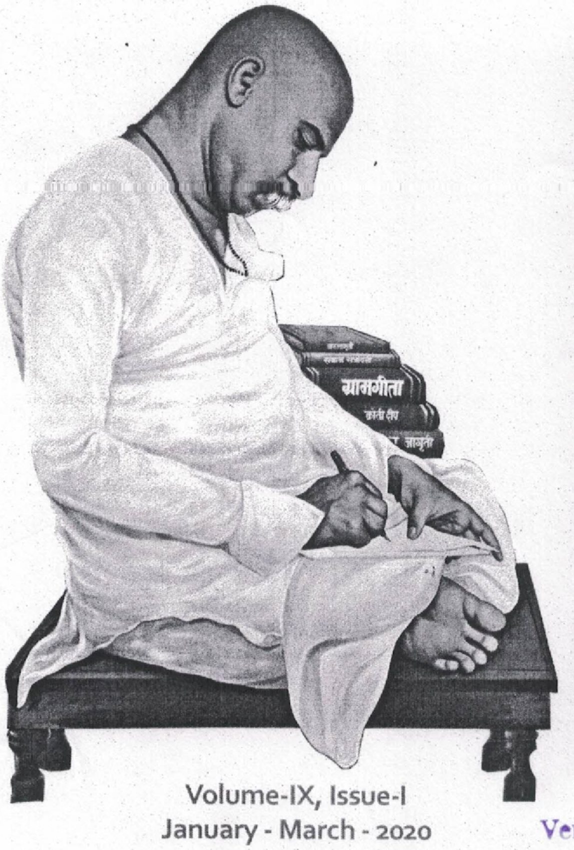

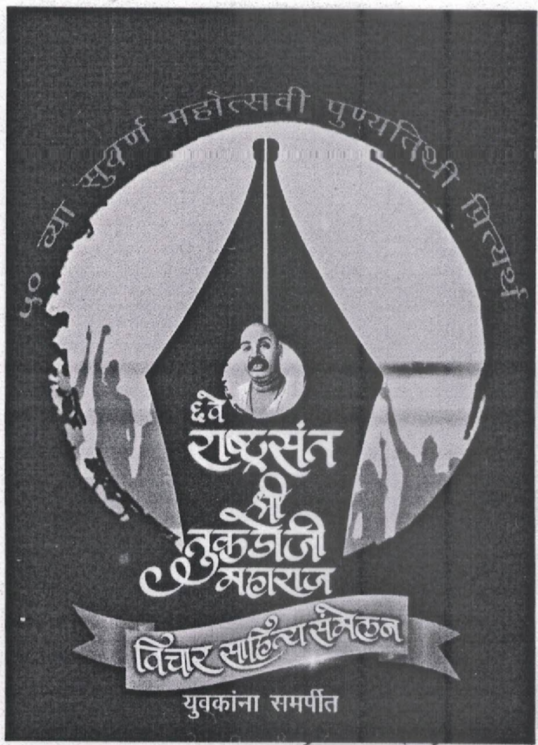

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR
Dist.Buldana.

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	ग्रामगीतेतील जिवनमुल्य **प्रा. नाजुकराम दिनानाथ बनकर**	१-५
२	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्राम स्वराज्यांसंबंधी विचार **प्रा. डॉ. उमेश आर. धुमाळे**	६-८
३	खंजेरीच्या नादातून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाजप्रबोधन **प्रा. अमोल वासुदेवराव गावंडे**	९-११
४	राष्ट्रसंताच्या मते सांगीतीक भजनाद्वारे समाजजागृती **डॉ. स्नेहल दत्तात्रय शेंबेकर**	१२-१४
५	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. मंगला डि. बनसोड**	१५-१९
६	२१ व्या शतकात राष्ट्रसंतांच्या साहित्याचे महत्व **डॉ. सी. डी. पाखरे**	२०-२३
७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील आणि अभंगातील तत्त्वविचार **प्रा. डॉ. मिलिंद भिवाजी कांबळे**	२४-२६
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या सांगीतीक योगदानातील सामाजिक तत्व **प्रा. नाना विठ्ठलराव भडके**	२७-२८
९	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **प्रा. डॉ. प्रशांत एस. पगाडे**	२९-३३
१०	राष्ट्रसंत गाडगे महाराज : सामाजिक, सांस्कृतिक व वैज्ञानिक दृष्टिकोन **प्रा. डॉ. शिवाजीराव पाटील**	३४-३८
११	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा मानवतावाद **प्रा. डॉ. शोभा रोकडे**	३९-४२
१२	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **प्रा. डॉ. राहुल एम. भोरे**	४३-४५
१३	ग्रामगीता : राष्ट्राच्या विकासाचा जाहिरनामा **प्रा. विक्रांत कृष्णराव मेश्राम**	४६-

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	ग्रामगीतेतील उद्योगशिलता **प्रा. डॉ. विलास एम. डेहणकर**	४८-५३
१५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण **प्रा. डॉ. सुभाष एस. पवार**	५४-५९
१६	ग्रामगिता आणि महिलोन्नती **प्रा. डॉ. सौ. सोनाली राजेश बन्सोड**	६०-६३
१७	राष्ट्रसंतांचे महिला सक्षमीकरणविषयक विचार **डॉ. सुनिता मनवर**	६४-६७
१८	राष्ट्रसंताचे ग्रंथाध्ययन विषयक विचार **प्रा. डॉ. विलास खुणे**	६८-७१
१९	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे जीवन माणिक बंडूजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - एक जीवनप्रवास **प्रा. डॉ. कु. वैशाली भिवसेन भिसे**	७२-७६
२०	राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **प्रा. वर्षा सुनील आगरकर**	७७-७९
२१	ग्रामगीतेतील जीवनमुल्ये विषयक विचार **प्रा. अनिल शिवाजी आराक**	८०-८५
२२	राष्ट्रसंतांच्या समाज प्रबोधनामध्ये संगीताची भूमिका **प्रशांत राजवर्धन**	८६-८९
२३	ग्रामगितेतील उद्योगशीलता **सौ. प्रांजली योगेश बारस्कर**	९०-९६
२४	समाजाचा महामेरु : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज **डॉ. अमोल र. बोरकर**	९७-१००
२५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील जीवन मूल्ये ! **डॉ. सिद्धार्थ बुटले**	१०१-१०४
२६	राष्ट्रसंताची भजने, अभंग आणि समाज प्रबोधन **सीमा देशपांडे**	१०५-१०८

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक चिंतन **प्रा. डॉ. प्रमोद दामोदर देवके**	१०९-११२
२८	राष्ट्रसंतांची अभंग गाथा-समाजोध्दाराची सरिता **प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे**	११३-११५
२९	माणिक बंडुजी ब्रम्हभट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवन प्रवास **डॉ. मेघा गोपाळराव सबाने**	११६-१२०
३०	राष्ट्रसंतांची स्त्री - सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **डॉ. मंदा विठोबाजी तडस**	१२१-१२५
३१	राष्ट्रसंतांना अभिप्रेत असणारा माणूस **डॉ. सतीश माधवराव चहांदे**	१२६-१३२
३२	वंदनिय राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नांतील भारताची जडण घडण **प्रा. डॉ. अनिता ज. तिडके**	१३३-१३६
३३	राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन **प्रा. डॉ. केशव सितराम गोरे**	१३७-१३९
३४	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचार **डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे**	१४०-१४५
३५	ग्रामगीता तेथे सुबत्ता **प्रा. डॉ. महेश सखाराम बावधनकर**	१४६-१५०
३६	वंदनीय राष्ट्रसंतानी स्त्रीशक्तीचा घेतलेला शोध व बोध **प्रा. कु. पूजा विनायकराव जोशी**	१५१-१५५
३७	महिलांच्या उन्नती विषयी राष्ट्रसंताचे विचार **डॉ. अनुराधा रा. मुळे**	१५६-१५८

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२१. ग्रामगीतेतील जीवनमुल्ये विषयक विचार

प्रा. अनिल शिवाजी आराक
मराठी विभाग प्रमुख, श्रीमती के. के. अग्रवाल कला - वाणिज्य महा. मलकापूर.

प्रस्तावना

माणिकदेव बंडोजी इंगळे/राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा जन्म 30 एप्रिल 1909 रोजी यावली जि. अमरावती येथे झाला. त्यांनी ग्रामगीता हा ज्ञानेश्वरीच्या तोडीचा ग्रंथ लिहला. ग्रामगीतेतील 41 अध्यायात आठ पंचके असून त्यामध्ये जीवनाच्या पुनर्घटनेचा प्रपंच सर्व तपशिलात शिरून केलेला दिसून येतो. ग्रामगीतेतील जीवनमुल्यविषयक विचार मांडत असतांना मुल्य म्हणजे काय हे जाणून घ्यावे लागेल..

मानवी जीवनामध्ये मुल्यांचे महत्व अनन्यसाधारण असे आहे. मुल्याबाबतची विचारसरणी निर्माण करणे आवश्यक आहे. मुल्य स्वंयसिध्द असल्यामुळे व्यक्तीला सहजपणे साध्य करता येतात. प्रत्येक समाजाचे त्याचप्रमाणे त्या समाजातील व्यक्तीचे काही आदर्श ध्येये व उद्दिष्टे असतात. त्यांना त्या समाजाची वा व्यक्तीची मुल्ये असे म्हणतात. सर्व लोकांच्या सहजप्रवृत्तीमध्ये चांगले वळण लावून घेण्याची पात्रता असते. सहज प्रवृत्तीवर संस्कार करण्यासाठी कौशल्य अपेक्षित आहे. योग्य अशा कामामध्ये माणसाला कुशल होऊ दया मग तो सदगुणी होऊ शकेल. इच्छाशक्ती प्रबळ असल्यास सामर्थ्यसंपादन परिणामकारक रितीने होऊ शकते. म्हणजे आपल्या इष्ट कार्यामध्ये जितक्या अडचणी अधिक तितके ते कार्य आपल्याला अधिक आवडते म्हणजे मुल्यांच्या निकोप वाढीसाठी स्वंयसिध्द आणि इष्ट ध्येये अपेक्षित असतात.

उद्येश

१. ग्रामगीतेतील जीवनमुल्ये विषयक विचारांचा आढावा घेणे.
२. ग्रामगीतेतील जीवनमुल्ये विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
३. ग्रामगीतेतील जीवनमूल्याचे महत्व समजून घेणे.

ग्रामगीतेतील जीवनमुल्ये

1) श्रम प्रतिष्ठा

कुठलेही शारीरिक कष्टाचे काम हलके, कमी महत्वाचे न मानता ते हौसेने मनापासून करणे, असे काम करणाऱ्या श्रमिकांबद्दल आदर बाळगणे, त्यांचा मान राखणे व त्यांच्या कामात सहभागी होणे हे श्रमांचे महत्व तुकडोजी महाराज यांनी जाणलं होत ते म्हणतात.

तेचि माणुसकीचे कर्म। जे दुसऱ्यासाठी केले श्रम।
एरव्ही पशुपक्षीहि करिती उद्दम। आपुलाले।।

मानवांनी स्वतः श्रम करावेच पण दुसऱ्यांसाठीही थोडे फार कष्ट वेचले पाहिजे. एव्हाना पशुपक्षीही त्यांच काम नित्यनेमाने करतच असतात. जर मानसामधील माणुसकी जिवंत असेल तर नक्कीच तो दुसऱ्याही व्यक्तीला

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.

मदत करेल. कष्ट नित्यनेमाने करणे आवश्यक आहे नाहीतर समाजाची घडी विस्कटल्यावाचून राहणार नाही. मंदिरात बसून नाक दाबण्यापेक्षा मार्गातील काटी उचलणे. दुःखी दिनदुबळ्यांवर दया करणे. हे तीर्थस्थानावून श्रेष्ठ आहे. महाराज म्हणतात श्रमनिष्ठेचा प्रचार करावा. सर्वांना आपुलकी वाटेल अशी सुंदर व्यवस्था निर्माण करावी. व गावाचे उत्पादन वाढवावे. उद्योग, यंत्रे हे देशातच निर्माण करावी. आपणच त्याचा वापर करून वैभव निर्माण करावे. प्रत्येक घरात जोडधंदा असावा. नानाप्रकारचे व्यवसाय उभे करावे, कोणी पिशव्या तयार कराव्या, चपला, चटया, आसने, खुर्च्या, खेळणे, बादल्या, पलंग, साबण, मडके, कुंड्या, फुलपात्रे, वीट, बैलांचा साज अशा अनेक वस्तु तयार कराव्या.

ऐसी असावी कलाकुसरी। उद्योगधंदे घरोघरी
जराहि न दिसेल बेकारी। वाढली कोठे।।

अशाप्रकारे श्रमप्रतिष्ठा हे मुल्य समाजात रूजवले जावे.

2. वैज्ञानिक दृष्टीकोन

आपल्या आसपास घडणाऱ्या गोष्टीचा तर्कसंगत कार्यकारणभाव मांडणे आणि त्यानुसार योग्य कृती करणे म्हणजेच वैज्ञानिक दृष्टीकोन. महाराज म्हणतात.

असो कोणाही धर्माची खूण । परि मूर्ति मानवांनी केली निर्माण।
तिथे कोठले देवपण । तिचे पूजन कशाला ।।

संत तुकडोजी महाराजांनी मूर्तिपूजेला विरोध केलेला दिसुन येतो जर मानवाने ती घडवीली असेल किंवा निर्माण केली असेल तर त्यामध्ये कोणते देवपण आहे. तिचे पुजन कशासाठी असे प्रश्न महाराजांना पडतात. देवाला कर्मकांड अपेक्षीत नसुन शुध्द प्रेम हवे आहे. उपासकाविषयी मत मांडतांना ते म्हणतात. की देवाच्या मुर्तीसाठी तो सोने, हीरे, देवू करतो पण एखाद्या गरिबाला तो मदत करणार नाही.

चमत्काराच्या भरी भरोनि । झाली अनेकांची धुळधाणी ।
संत – चमत्कार या पुढे कोणी। नका वर्णु सज्जन हो।

चमत्कारांच्या भानगडीत पडुन अनेकांचे संसार उध्वस्त झाले. संत चमत्कार करत नव्हते. ना करतात या भलत्याच भ्रमात सज्जनांनी पडु नये.

ही बुवाबाजी भुलवी जना । भ्रष्ट करी ग्रामजीवना ।
फसवोनि भोळ्या बापड्यांना । भलत्या छंदा लावतो.।।

भोळ्या – बापड्या लोकांनी बुवाबाजीच्या नांदी लागू नये असे महाराज म्हणतात. अज्ञानी लोक लवकर फसतात म्हणून त्यांना शिक्षण उपलब्ध करूण देणे महत्त्वाचे आहे.

3) स्त्री–पुरूष समानता

सर्व मानवजात एक आहे. स्त्री आणि पुरूष हे समान दर्जाचे आहेत. त्यांच्यात श्रेष्ठ–कनिष्ठ असा भेद होउ शकत नाही जीवनात व्यक्तिगत विकासाकरीता समान संधी , समान हक्क आणि अधिकार व्यक्तीस मिळाला पाहिजे. महाराज म्हणतात.

विद्यागुरूहूनि थोर। आदर्श मातेचे उपकार।

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR
Dist.Buldana.

गर्भापासोनि तीचे संस्कार । बालकांवरि।।

मुलांवर संस्कार, त्याला योग्य वळण देण्याचे काम एक स्त्रीच करते. म्हणून स्त्री आणि पुरूष असा भेद न करता स्त्री–पुरूष समानता असावी म्हणुन महाराज पुढील ओव्यातुन म्हणतात.

समाजी जो पुरूषासि आदर । तैसासि महिलांशी असावा व्यवहार

किंबहुना अधिक त्यांचा विचार । झाला पाहिजे समाजी ।।

महिलांना पुरूषापेक्षा जास्त सधि मीळायला हवी त्यांना उच्चशिक्षण उपलब्ध करून दिले जावे असा उदात्त हेतु महाराजांचा होता.

मुलांस विविध उच्च ज्ञान द्यावे । तैसेचि मुलींनाही शिकवावे ।

हेळसांड करू नये हे जाणावे । समाजाने ।।

ज्या प्रकारे मुलास शिक्षणाच्या किंवा इतर सुविधा दिल्या जातात तसाच विचार मुलींच्या बाबतीतही व्हावा. त्यांची हेडसांड टाळावी.

म्हणोनी रथाची दोन्ही चाके। मजबुत करावी कातोनि सारखे

तरिच संसारगाडी सुखे। सुखावेल ग्रामजीवनाची ।।

रथाच्या चाकासारखा संसाराचा गाडा चालण्यासाठी स्त्री – पुरुष या दोघांनाही सारखेच महत्व आहे हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे ठरते.

4) सर्वधर्म सहिष्णूता

प्रत्येकाला आपल्या धर्माविषयी आस्था आपुलकी वाटते. धर्मातील शिकविणीविषयी त्यांच्या मनात आदरभाव असतो. आपल्या धर्माच्या लोकांविशयी आपलेपण असतो. या सर्व भावभावनांविषयी – अन्य धर्मीयांच्या बाबतीतही बाळगणे आणि समाजात वावरतांना त्या उक्ती – कृतीतून व्यक्त करणे.सर्वधर्म सहिष्णूता या विषयी महाराज म्हणतात.

मग ह्या कोणत्याही ग्रंथाचे वचन। परि वर्म याहुनि नाही भिन्न

मानवता हीच आहे खुण। सर्वधर्मसमन्वयाची ।।

ज्या धर्माने मानवता सांगीतली आहे त्या धर्माचे एकच तत्व आहे.

विष्णुमय जग हाच स्वधर्म। ऐसे संती कथले वर्म।

तरीहि आमुचा न जाय भेदभ्रम । अमंगळ ऐसा ।।

स्वधर्म म्हणजेच मानवधर्म मानसांनी मानव्याचा गौरव वाढवला पाहिजे. आपसात असणारे भेदभाव हे अमंगळ असून ते मनातुन हद्दपार केले पाहिजे.

5) वक्तशीरपणा

वेळेचे महत्व जाणणे, कोणतेही काम वेळेवर करणे, वेळ सांभाळण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करून परिस्थितीवर मात करणे आणि वेळेचा काटेकोर उपयोगाने स्वतःच्या, इतरांच्या व परिवाराच्या जीवनात सुसंवाद साधणे

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

वक्तशिरपणा या मुल्याविषयी तुकडोजी महाराज म्हणतात.

व्यक्ति व्हाया आदर्श सम्यक। पाहिजे दिनचर्याच सात्विक

सारे जीवन निरोगी सुरेश। तरीच होईल गावाचे।।

वेळेचं महत्त्व, महाराजांनी जाणलं होते. म्हणुन सकाळी लवकर उठणे, कामाचे नियोजन करणे. त्यानुसार कृती करणे यामुळे सारे जीवन सुखी होते. हा विश्वास महाराजांना होता.

राखावी शब्दांची किंमत। वेळेचे महत्व सदादित।

दुसऱ्याचे सुख–दुःख आघात–हित। आपणा इतुकेची जाणावे।।

6) नीटनेटकेपणा

व्यक्तीचे व्यक्तीगत पातळीवरील, कौटुंबिक पातळीवरील, सामाजिक पातळीवरील सुयोग्य वर्तन, वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेबाबतच्या सवयी आणि वस्तुंचा वापर त्यांची निगा व सार्वजनिक सुविधाचा जागरूक तेने वापर या विषयी योग्य कृती करणे

असभ्य, हेकट नसावे वर्तन। कर्कशता न दिसावी वागण्यातुन

कुणाचीही निंदा, स्तुती ऐकोन। दुराग्रही मन न करावे।।

महाराज म्हणतात वर्तन, वागण्याच्या बाबतीत हेकटपणा नसावा. आचरण नेहमी चांगले शुध्द असावे कुणाचीही निंदा करू नये व स्तुती ऐकुन त्याची टिंगलटवाळी करू नये.

तो राहतो नीटनेटका। वाया न धाडी आपुला पैका ।

सर्वां सांभाळितो सरखा। आपुल्यापरी।।

स्वतः स्वच्छ राहतो इतरांची ही काळजी घेतो हे वर्तन महाराजांना अपेक्षित होते.

7) सौजन्यशीलता

आपल्या आचार–विचारातून, बोलण्यातुन इतरांच्या बद्दलचा आदरभाव, सद्भाव व्यक्त करणे आणि कुणालाही न दुखावता व्यवहार करणे.

सौजल्यशीलता या मुल्याविषयी महाराज म्हणतात

लोकांशी बोलणे शिकवावे। तरि आपण उत्तमाची बोलावे।

बोलण्यात माधुर्य ओतावे। आपुल्या प्रेमे

आपल्या बोलण्यातुन, दुःसऱ्याचं मन दुखंणार नाही. याची काळजी घेतली जावी. व समोरच्या भक्तीचा आदर केला जावा. ही अपेक्षा या मुल्यात जाणवते.

आपुले बोलणे प्रेमाचे। दुसऱ्याचे बोलणे कोधाचे

परि ते सहन करावे त्याचे। वार अंगी।

कोणि कसाही वागत असला तरि आपण त्याच्याशी चांगला व्यवहार करावा.

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

8) समता

जन्मामुळे व्यक्तीला श्रेष्ठत्व देणे एका विशिष्ट वर्णातील व जातीतल व्यक्ती श्रेष्ठ व इतर कनिष्ठ असे विषमतावादी तत्वज्ञान तुकडोजी महाराज यांना मान्य नव्हते.

मग तो असो कोणत्या जातीचा। पंथाचा वा धर्म,जमातीचा।

तो खरा स्वधर्मी सखाचि आमुचा। मानू आम्ही।।

समता निर्माण करण्यासाठी ज्यांनी प्रयत्न केले आहे त्यांचे महाराजांकडुन कौतूकच झाले मग तो कोणत्याही जातीचा असणे हा गौण प्रश्न होता.

कृष्ण म्हणे समंहि ब्रम्ह। समता हाचि ईश्वरी धर्म।

समदर्शी तोचि पंडित उत्तम। योगाचे मर्म समत्वचि।।

श्रीकृष्णाने सुध्दा गीतेतुन हाच समतेचा संदेश दिला असं महाराज म्हणतात.

9) न्याय

न्याय ही मानवी संकल्पना असल्यामुळे ती गतिमान आहे. न्यायाची कल्पना भिन्नभिन्न समाजात वेगळी असते तसेच कलानुसार तिच्यात बदल होतात. तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेत न्याया विषयी मत मांडतांना सांगीतले की कोणत्याही व्यक्तीने दुसऱ्यास त्रास देवू नये, फसवू नये दुरावू नये सर्वांना आपले मानावे.

पाहाव्या त्यांच्या सुखसोयी। वागणुक सर्वांशी ठेवावी न्यायी।

भेदभाव समूळ जाई। जीवन ऐसे निर्मावे।।

कोणत्याही प्रकारे समाजामध्ये भेदभाव न करता सर्वांप्रती न्यायाची भुमीका घेतली जावी अश्या वागण्याने इतरांच्या मनात आदर भाव निर्माण होईल व लोक सदभावनेने वागतील.

10) बंधुता

बंधुता म्हणजे मानवी भातृभाव ... त्याचेच दुसरे नाव आहे नीतिमत्ता तुकडोजी महाराजांनी समाजात बंधुभाव नोंदण्यासाठी अनेक महापुरुषाच्या कार्याचा उल्लेख ग्रामगीतेत केलेला दिसून येतो जगात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी बंधुता महत्वाची आहे महाराज म्हणतात.

जगी नांदावी सुखशांती। सर्वांनी आचरावी बंधुप्रिती।

यासनिच झटले असती। महापूरूष अभेदत्वे।।

तरि त्यासि तुम्ही अव्हेरावा। हे म्हणणे नाही पसंत जीवा।।

तो आपुलाचि म्हणोनि राखावा। बंधुसखा।।

प्रत्येकासोबत बंधुभावाने वागणे प्रत्येक धर्म, पंथाचा आदर करणे हेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांना अपेक्षित होत.

सारांश

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी लिहलेल्या ग्राम गीतेमध्ये अनेक मुल्यांचा उल्लेख झालेला दिसून येतो सशक्त समाजनिर्मितीसाठी ग्रामगीतेतील जीवन मुल्ये उपयोगी असून ही जीवनमुल्ये प्रत्येक्ष कृतीत आचरणात आणणे महत्वाचे आहे. ग्रामगीता प्रत्येक व्यक्तीने एकदा जरूर अभ्यासली पाहिजे. ग्रामगीतेचे अध्ययन केल्यावर दिसून येते

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR
Dist. Buldana

की आपल्या लोक समाजाची परंपरागत धर्मदृष्टी आणि आधुनिक लोकशाहीचे नवे तत्वज्ञान या दोहाचा मेळ महाराजांनी मोठ्या कौशल्याने घातलेला आहे. गांव व शहर हे एकमेकांना शोषक व शासक न होता पुरक व पोषक व्हावेत. सर्व स्तरातील जनता सुखी समाधानी व्हावी हेच महाराजांना हवं होत. अंधश्रध्दा निर्मूलन तंटामूक्ती, व्यसनमुक्ती, भ्रष्टाचारमुक्त गांव या सर्व गोष्टीचे प्रबोधन महाराजांनी ग्रामगीतेत केले आहे. उल्लेख ग्रामगीतेत दिसून येतो. ग्रामगीतेच्या अध्ययनावरून दिसून येते की, महाराज हे दूरदृष्टीचे संत होते. म्हणून राष्ट्रसंत ही उपाधी त्यांना अगदी सार्थ ठरते.

संदर्भ ग्रंथ

१. बोरकर विष्णू :– मुल्यशिक्षणाची गुरूकिल्ली, गाज प्रकाशन अहमदनगर. आत्मानुसंधान, भुवैकुंठ प्रकाशन चंद्रपुर

२. संपादक सुदामजी सावरकर :– ग्रामगीता, श्रीगुरूदेव

३. संपादक डॉ. सुभाष सावरकर :– राष्ट्रसंत तुकडोजीः जीवन व कार्य

४. प्रा. रघुनाथ कडवे :– मानवतेचे पुजारीः राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज.

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA ISO 9001: 2008 QMS/ISBN/ISSN

Vinay S. Hatole

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004,

Cell : 9579260877, 9822620877 Ph: 0240 - 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com Website : www.ajantaprakashan.com

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

VIDYAWARTA®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's

SAHAKAR MAHARSHI LATE BHASKARRAO SHINGE ARTS COLLEGE,

KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)

(Affilliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

Special Issue
February- 2020
(Vol- II)

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana

• Organizes •

One Day Inter Disciplinary National Conference on

HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

INDEX

01) Impact of English language on Indian society in post colonial period.
DR. Abhay M. Patil, Dist. Buldhana ||15

02) RIGHT TO PRIVACY IS AS AN INTRINSIC PART OF LIFE: DEVELOP CASE BY CASE ...
Adv. Chandani Vishwasrao Ghogare, Osmanabad ||18

03) Angela Carter and feminist Ideology
Prof. Ajay Abhyankar, Kurha ||25

04) Voice of the Chicanos in Literature: Chicano as Other Subaltern
Asst. Prof. A. M. Shekh, Mangrulpir ||28

05) Knowledge Management in Academic Libraries
Dr. Dattatray R. Dhumale, Dist .Buldhana ||30

06) Significant Role Of Kabaddi In Sports Culture
Dr. Anil A. Deshmukh, Amravati ||33

07) The Impact of Culture in Teaching and Learning of English as a ...
Dr. B. S. Kavhar, Shendurjana Adhao ||35

08) Importance of Drama in Education: A Study
Dr.Chandrashekhar Kanase, Beed ||39

09) Hindu-Muslim Mysticism In Medieval India In A Common Ground For ...
Dr. Ms. Mubaraque Quraishi, Tumsar ||45

10) Changing Dimensions of Intellectual Property Rights (IPR)
Dr. Pramod Pandharinath Waghmare, Beed ||49

11) An overview of Intellectual Property Rights (IPR)
Dr. Rajesh M. Deshmukh, Amravati ||53

12) Nutritional Needs for Competitive Swimmers
Dr. Kamini Mamarde, Buldana ||55

13) Growth and Development of Physical Education in India since Independence
Dr. Manoj Vyavhare, Buldana ||60

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm
College, MALKAPUR.
Buldana.

14) Role Of Various Soft Skills For Knowledge Management In Library Profession
R. G. Baheti, Dr. V. P. Ubhale, M.S. ||65

15) Significant Role Of Badminton In Human Life
Prof. Dr. Seema V. Deshmukh, Buldhana ||67

16) The Subaltern: An Overview
Dr. B. W. Somatkar, Buldana ||70

17) Sports Education And Sports Culture
Ulhas V. Bramhe, Buldana ||73

18) Automation of News Paper Clipping Service using WINISIS : a complete solution
Dr. Sachin G. Mahajan, Amravati ||77

19) Non Performing Asset In Indian Banking System And Its Adverse Effects
Prof. Dr. Balkrishna N. Mahajan, Amravati ||81

20) Slow Down In Economy : Rural Development As Solution
Dr.Palvinder Kaur Bakshi, Delhi ||86

21) Role of Music In Human Life
Prof. Dr Archana M Ambhore, Akola ||92

22) थोर समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे धार्मिक प्रबोधनात्मक विचार
प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के, अमरावती ||95

23) इंग्रजांच्या आर्थिक धोरणांचा भारतावरील परिणाम
प्रा.डॉ. नंदकिशोर ल. अरुळकर, बुलडाणा ||97

24) मध्ययुगीन काळ आणि संतसाहित्यातील मानवतावाद
डॉ.गजानन भाऊराव मुंधे, शेंदुरजना (अढाव) ||99

25) मानवी जीवनात संगीताची भूमिका
प्रा.डॉ. जयश्री विश्राम कुळकर्णी, परतवाडा ||102

26) वजन नियंत्रणासाठी योग्य पध्दतीचा वापर
प्रा. सतिश आनंदराव काळे, वाशिम ||104

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.

27) ब्रिटिश प्रशासनाचा भारतावर झालेला आर्थिक प्रभाव (इ.स.१९२० ते १९४७)
प्रा.डॉ. अमोल बोरकर, वाशिम ||105

28) महिला आणि मानवी हक्क
डॉ. दिपक आनंदराव चौरपगार, अकोला ||107

29) ज्ञानव्यवस्थापन : आवश्यकता आणि साधने
प्रा. संदीप अंबादास लांडे, खामगाव ||109

30) विसाव्या शतकात ब्रिटिश सरकारचे शेतीविषयक धोरण आणी त्याचा प्रभाव व शेतीची स्थीती
प्रा.डॉ. एस. एस. इंगोले, वाशिम ||112

31) राजकारणामुळे संसदेच्या श्रेष्ठत्वाचा ऱ्हास
प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड, अकोला ||114

32) वारकरी संप्रदायाचे आधारस्तंभ : संत एकनाथ
प्रा. डॉ. अनिता देशमुख, वर्धा ||117

33) विमुद्रीकरण धोरणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर पडलेला प्रभाव
प्रा.डॉ. एस. यु. धामने, वाशिम ||122

34) भारताच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवनावर ब्रिटीशांच्या राजवटीचा पडलेला प्रभाव
प्रा. डॉ. गजानन लिंबाराव सोडनर, यवतमाळ ||124

35) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार
परमेश्वर शेषराव सुर्वे, बुलढाणा ||128

36) १९ व्या शतकातील समाजकार्यात क्रांतीबा व सावित्रीची मानवता
डॉ. आर. पी. झनके, बुलडाणा ||130

37) जागतकीरणाचा भारतीय संरचणेवरील प्रभाव
डॉ. दयानंद उत्तमराव राऊत, बुलडाणा ||134

38) उपेक्षित समाजातील महान संत चोखामेळा
प्रा. दीपक महाजन, वर्धा ||136

39) क्रांतिज्याती सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्य
प्रा. डॉ. एस. एन. तुरूकमाने, बुलढाणा ||140

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

40) भारतीय राज्यघटना व महिलांचे हक्क
प्रा. प्रमोद वानखेडे, हिंगणघाट ||142

41) विसाव्या शतकातील राजकीय विचार (२०th Century Political thoughts)
महादेव उकर्डा सातव, बुलडाणा ||145

42) मानवी जीवनात संगीताची भूमिका
प्रा. विद्या प्र. गावंडे, मूर्तीजापूर ||149

43) ब्रिटीश कालीन भारतावर ब्रिटीशांच्या धोरणाचा आर्थिक प्रभाव
प्रा. वाय. एस. राजपूत, बुलडाणा ||151

44) वृध्दत्व
प्रा. वनिता किसनराव बादडे, बुलडाणा ||153

45) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारातील कालातितता
प्रा. पुरूषोत्तम एस. निर्मळ, अकोला ||156

46) मानवी जीवनामध्ये संगीताची भुमिका
प्रा. शिवदास वि. शिंदे, नांदेड ||159

47) राजर्षी शाहु यांचे शैक्षणिक सुधारणा कार्य
डॉ. संदीप मनोहरराव राऊत, मोर्शी ||161

48) १९ व्या शतकातील धार्मिक व सामाजिक क्रांती कारक - स्वामी विवेकानंद
प्रा. डॉ. चंदा सुरेश जगताप, जि. अम. ||164

49) संत साहित्य
प्रा. अनिल शिवाजी आराक, मलकापूर ||167

50) मानवाधिकाराच्या संदर्भात असलेल्या सामाजिक जाणीव जागृतीच्या स्थितीचे समाजशास्त्रीय ...
डॉ. देवानंद मोहोड, अमरावती ||173

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
February 2020
Special Issue-02
0167

49

संत साहित्य

प्रा. अनिल शिवाजी आराक
मराठी विभाग प्रमख,
श्रीमती के. के. अगवाल महा., मलकापूर

****

मराठी संस्कृतीच्या रथाचा आस म्हणजेच संत साहित्य होय. संत साहित्य हा सर्व साहित्याचा पाया आहे.

संत साहित्य म्हणजे आत्माचा अविष्कार आहे. संत साहित्य जगण्यातल्या मुलभुत प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यास आजही मदत करते. संत साहित्य चिरंतन टिकणारे सत्य आहे. त्याला काळाचे बधंन नाही. आजही संतानी शिकवलेला मानवतावादी दृष्टीकोन लागु होतो. मानसाने माणूस म्हणुन माणसासोबत वागण्यासाठी संताचे विचार आत्मसात करणे आगत्याचे झाले आहे समाजाची विस्कटत चाललेली घडी पुन्हा रूळावर आणायची असेल तर संत साहित्य वाचून ते विचार आचरणात आणावे लागतील. उद्दीष्टे :—

१. संत साहित्याचा अभ्यास करणे.
२. संत साहित्याचे स्वरूप समजून घेणे.
३. संत साहित्याचा प्रसार प्रचार करणे.

संत साहित्य

१. संत ज्ञानेश्वर:—

संत बहिणाबाई यांनी संत ज्ञानेश्वरांच्या यथोचित असा गौरव कलो आहे.

ज्ञान देवे रचिला पाया। उभारियला देवालया।।

ज्ञानेश्वरांची साहित्य निर्मिती बहुविध स्वरूपाची हाती.

ज्ञानेश्वर हे महाराष्ट्रातील संत चळवळीचे, धार्मिक पब्रोधनाचे आद्यप्रणेते हाते. यादवकालीन समाजस्थितीचे आणि मराठी भाषेचे वैभव ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयातून प्रतिबिंबीत झालेले दिसुन यते. तेराव्या शतकापासून ज्ञानदेवांची अमृतवाणी मराठी मनाला रिझवत आली आहे.

ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी लिहलेली भगवतगीतेवरील टिकाग्रंथ आहे. जनसामान्यांना वेदातील तत्वज्ञान समजावे आणि कळावे या दृष्टीने ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीची रचना केली. मराठी भाषेचा सार्थ अभिमान ज्ञानेश्वर महाराजांना असलेला दिसून येतो.

'माझा मराठीचा बोलु कौतिके।
परि अमृतातेही पैजा जिंके।
ऐसी अक्षरे रसिके मळे विन।।

डॉ. रा. द. रानडे म्हणतात उपमा भाषासौंदर्य, तत्वज्ञान, साक्षात्कार, भक्ती आणि अव्दैत यांची सांगड अलौकिक निरीक्षणशक्ती अप्रतिम कवित्वशैली अलोट वाङ्मय—माधुर्य या सर्व गुणामुळे ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ न भूतो न भविष्यती असा झाला आहे.

ज्ञानेश्वरीनंतर त्यांनी आपल्या स्वतंत्र प्रज्ञेचा अविष्कार अमृतानुभव या ग्रंथाच्या रूपाने व्यक्त केला. या ग्रंथातून ज्ञानेश्वरांनी चिद्विलासाचा सिध्दांत सांगीतला शुध्द आणि स्वतंत्र तत्वज्ञान या ग्रंथात पक्ट झालेले असल्यामुळे यामध्ये कल्पनाविलासाचे प्रसंग कमी आहेत हा ग्रंथ परमार्थिकासाठी लिहला आहे.

यानंतर ज्ञानेश्वरांनी 'चांगदेवपासष्टी' ची रचना केली! चागं देवाने ज्ञानेश्वरांची किर्ती ऐकून त्यांना एक पत्र पाठविले. परंतू ज्ञानेश्वर हे अनुभवाने आणि अधिकाराने मोठे पण वयाने मात्र लहान होते. अशा ज्ञानेश्वरांना नमस्कार लिहावा कि आर्शीवाद या पेचात चांगदेव पडले म्हणून त्यांना ज्ञानेश्वरांनी जे पत्र लिहले ते चांगदेव पासष्टी होय.

या पत्रातुन ज्ञानेश्वरांनी चागं देवांना उपदेश केला आहे.

ज्ञानेश्वरांनी अभंगरचना सुध्दा विपूल प्रमाणात केलेली दिसून यते. या अभंगरचना निर्मीती मागील हेतु हा की जीवन दृष्टी आणि तत्वज्ञान सर्वसामान्य लोकापर्यंत पोहोचविणे पंढरपूरचे मोठेपण, विठ्ठल नामाचे माहात्म्य त्यांच्या अनके अभंगातून वर्णन झालेले आहे.

२. संत नामदेव :—

नामा तयाचा किकं श, त्याने कले ा विस्तार नामदेव महाराज मराठीतील आद्य— पद्य चरित्रकार म्हणून ओळखले जातात. नामदेवांनी ज्ञानेश्वरांचे चरित्र व त्यांच्या भावंडांची महत्वपूर्ण व अज्ञात माहिती उलगडून दाखविली. निवृत्तीनाथ, सोपानदेव, मुक्ताबाई,

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.

यांची समाधी चरित्रे, तसेच संत गोराकुंभार, जनाबाई, चोखामेळा यांची चरित्रे नामदेवांनी लिहली.

नाममाहात्म्य सांगणे व भक्तिमहती विशद करणे, हा नामदेवाचा आख्यान काव्यरचनेमागील हेतू होता. नामदेव महाराजांच्या भाबड्या मनाला अद्भूततेचे आकर्षण फार होते. याच भुमिकेतून नामदेवांनी दशावतार वर्णन, हरिश्चंद्राख्याने, ध्रुवाख्यान, अशी सरस आख्यानेही लिहली आहेत.

नाचु किर्तनाचे रंगी।
ज्ञानदीप लावू जगी।।

अशी नामदेवांची धारणा होती व ती त्यांनी आपल्या वैविध्यपुर्ण अभंगरचनेने परिपुर्ण केली आहे.

भक्त भागवत बहुसाल ऐकिले।
बहु होउन गेली होती पुढे
परि नामयाचे बोलणे नव्हे हे कवित्वा हा रस
अद्भूत निरूपम।।

असे ज्ञानदेवांनी त्यांच्या विषयी उद्गार काढलेले आहे. ज्ञानदेव व नामदेव यांच्या मैत्रीची मुलायम पोत नामदेवांच्या अभंगातून व्यक्त होते. नामदेवांनी विपूल काव्यरचना केलेली असुन अनेक विषय त्यांच्या अभंगात आलेले आहेत.

'नामयाची वाणी अमृताची खाणी' अशी भावना सर्व संतमडं-ळात दिसुन येते. नामदेवांच्या आरत्या आजही घराघरातून म्हटल्या जातात.

घालीन लोटांगण वदं ीन चरण।
डोळ्यांनी पाहिन रूप तुझे।।

नामदेव हे पहिले कीर्तनकार असुन त्यांनी वारकरी कीर्तनाची एक स्वतंत्र धाटणी सांगीतलेली आहे. भक्तीच्या उमाळ्यातून त्यांच्या रचना निर्माण झाल्या. भावकोमल तरल, भावरंग आणि उग्रसुंदर भावक्षोभ यांचे नाट्य नामदेवाच्या काव्यातुन प्रतिबिंबित होते. नामदेवगाथा म्हणजे अमृत—वाणीचे सरोसर आहे. एका अगभूत गये तेने अणि पद लालित्याने नटलेल नामदेवांची कविता आहे.

३. जनाबाई:—

संत जनाबाई एक बडं खोर कवयित्री म्हणुन ओळखली जाते. तिचे वर्णन संतवाटिकेते ील जाईची वले अशी करतात. जनाबाईचे अभंग सुदं र भावगीते आहेत. ती स्वत:चा उल्लेख 'नामयाची दासी' असा करतांना दिसून येते. स्त्रीमनाचा हळूवारपणा आणि भक्तीची उत्कटता त्यांच्या सर्व अभंगामध्ये ओथबंलेली दिसते.

नाम फुकट चोखट। नाम होता नये वीट।।
जड शिळा ज्या सागरी। आत्मारामे नाम ताही।।
असे नामाचे माहात्म्य तिने सांगितले आहे.
तु माझे माहेर। काय पाहसी अंतर।।
ओवाळुनी पाया। जीवेभावे पंढरीराया।।

या त्यांच्या उद्गारातील कणव आणि आर्तता मनाला स्पर्श करे याशिवाय राहत नाही. कधी त्या विठ्ठलाला चिडवतात

अरे विठ्या अरे विठ्या।
मूळ मायेच्या कारट्या।।

जनाबाईंनी कृष्णजन्म बालक्रीडा व काल्याचेही अभंग लिहले आहेत ज्ञानदेवाच्या स्तुतिपर अभंगात त्या म्हणतात.

ज्ञानाचा सागर। सखा माझा ज्ञानेश्वर।
मरोनिया जावे। बा तुझ्या पोटा यावे।।

या शब्दात ज्ञानदेवाबद्दलचा आदर त्या व्यक्त करतात. जनाबाईंनी सेना न्हावी व नामदेव यांच्यावरही चरित्रपर अभंग लिहले आहेत नामदेवांच्या चरित्रात त्यांच्या असामान्य विठ्ठल भक्तीचे व विठ्ठलाच्या नामदेवावरील प्रेमाचे काही प्रसंग आले आहेत. त्यांनी थालीपाक, तीर्थावली, पाळणा दशावतार—वर्णन यासारख्या रचना केल्या आहेत त्यांच्या अभंगातुन पुराणाचे संदर्भ भरपुर येतात.

जनाबाई या मुळातच जातिवंत कवयित्री हात्या जेष्ठ अभ्यासक रा.चि. देरे हे जनाबाईच्या काव्याचे रसगह्र ण करतांना म्हणतात. संत ज्ञानदेव, संत नामदेव, संत सोपान, संत गोरा कुंभार, संत चोखमेळा, संत सेना महाराज आदि सत्पुरूषांच्या जीवनाचा, सद्गुणांचा आढावा घेणारी पद्यरचना करून संत जनाबाईनी पुढील पिढ्यांवर

एकप्रकारे उपकारच करून ठेवले आहे.

जनाबाईची भाषा सर्वसामान्य माणसाच्या हृदयाला जाउन भिडते.

४. चोखामेळा :—

चोखोबा त्याचे कुटुंब हे सर्व प्रपंचाचे काबाडकष्ट उपसत असतांनाच नित्यनेमाने व शक्तिभावाने पांडुरंगाचे

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm
College, MALKAPUR.

नामस्मरण व सगुणसंकीर्तन करीत होते. तत्कालीन सामाजिक विषमतेमुळे चोखोबा होरपळून निघाले. दैन्य, दारिद्रय वफैल्य यामुळे ते लौकिक जीवनात अस्वस्थ होते. त्यांना संतसंग लाभला ते म्हणतात

वाणी नाही शुध्दधड न ये वचन।
धि:क्कारती जन सर्व मज।।
अंगसंग कोणी जवळ न बैसे।
चोखा म्हणे ऐसे जीवित माझे।।

असे समाजाने केलेल्या आपल्या उपेक्षचे दु:ख त्यांनी अंभगातून मांडले आहे. त्यांच्या अभंगातुन दलितांवर झालेल्या सामाजिक अन्यायाची बोच व्यक्त होते चोखोबा जेव्हा अध्यात्मिक उंचीवर जातात तेव्हा ते म्हणतात

कोण तो सोहळा कोण ओवळा।
दोन्हीच्या वगे ळा विठू माझा।।

विठ्ठल दर्शनाची तळमळ त्यांच्या बऱ्याच अभंगातुन स्पष्ट झाली आहे. त्यांचे या प्रकारचे अभंग उत्कृष्ट भावकवितेच्या तोडीचे आहेत.

धाव घाली विठु आता।
चालु नको मदं।।

त्यांच्या काव्यनिर्मितीची प्रेरे णा जशी आध्यात्मिक आहे. तशी सामाजिकही आहे. संताच्या अभंगवाणीतील अनुभवाची कक्षा चाखे ोबाच्या कवितेने रुंदावली चोखोबांच्या नावावर 'विवेकदर्पण' हे प्रकरण सापडते. सकलसंतगाथामध्ये त्यांच्या नावावर ३४९ अभंगाची नोदं झालेली दिसते.

उस डोंगा परि रस नव्हे डोंगा
काय भुललासी वरलीया रंगा।।

अशा परखड शब्दातुन त्यांनी मानवतेची जाणीव निर्माण करून दिली. त्यांचे अभंग वारकरी पंथात फार लोकपिय्र आहेत.

५. गोरा कुंभार :—

ज्ञानदेव, नामदेवाच्या भोवती असलेल्या प्रभावळीत गोरोबा काकाचे स्थान फार वरचे आहे. नामदेव महाराज त्यांच्या विषयी गौरवोद्‌गार काढतांना म्हाणतात.

गोरा जुनाट पैजुना। हाती थापटणे अनुभवाचे।।

मडकी घडवितांना त्यांचे सतत नामस्करण चालत असे.

मुकिया साखर चाखाय दिधली।
बोलता हे बोली बोलवेना।
म्हणे गोरा कुंभार विठ्ठल मंत्र सोपा।
एक वेळा बापा उच्चारी रे।।

असा नामाचा महिमा त्यांनी आपल्या अभंगातुन सांगीतला आहे. उच्चपारमार्थिक अनुभवाच्या आनंदासोबतच ईश्वराशिवाय जन्म व्यर्थ जात असल्यामुळे पश्चातापदग्धतेचेही पन्न ाह गोरोबाच्या अभंगातून दिसून येतात.

जन्मा यडे निया काय केली करणी।
व्यर्थ शिणवली जननी।।
नउ महिने ओझे वागवून।
नही गेला तिचा शीण
ऐसाझालो अपराधी
क्षमा करा कृपानिधी।।

अशा अपराधीपणाचे भाव सुध्दा त्यांच्या अभगातून व्यक्त झालेले दिसुन येतात. पढु च्या अभंगामध्ये ते विठ्ठलाला विनवणी करतात की त्यांची कृपा सदैव गोरोबाच्या पाठिवर असु दे

देवा तुझा मी कुंभार। नासी पापाचे डोंगर।।
ऐशा संतप्त हो जाती। घडे सांधुची संगती।।
म्हणे कृपा भगवंताची। गोरा कुंभार मागे हेचि।।

हा त्यांचा अभंग अतिशय वैशीष्ट्यपूर्ण असा आहे गोरोबांच्या अत्यतं साध्या अशा अभंगरचनते संपन्न आणि सात्वीक असा ज्ञानानुभव साठविला आहे.

६. संत तुकाराम:—

तुकाराम महाराज यांच्या कार्याचा गौरव करतांना संत बहिणाबाई म्हणतात.

"तूका झालासे कळस
भजन करा सावकाश"

तुकाराम महाराज हे एक अद्‌भूत आणि एकमवे वैशिष्टयपुर्ण संत आहते. त्यांनी लोकभाशेचा स्वीकार करून विठ्ठलभक्तीचा प्रसार आणि प्रचार केलेला दिसतो. भक्तीबरोबर त्यांनी कर्माचा पुरस्कार केला. आध्यात्मिकता जपतांना आपली कर्मप्रवृत्ती कशी असावी हेही नमदु केले. तुकाराम महाराजांच्या काळात समाजस्थिती ठीक नव्हती. ती त्यांनी चव्हाट्यावर आणली त्यांची गाथा म्हणजे त्या समाजस्थितीचा आरसा असे म्हटले जाते समाजात वाढलेला अनाचार, अत्याचार,

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR

भ्रष्टाचार आणि वामाचार या साऱ्या व्याभिचारांच्या बाजूवर प्रखर प्रकाश टाकनू त्यांनी दांभिकांवर कोरडे ओढले आहेत.

तुकाराम महाराजांच्या जीवनात संघर्षाचे अनेक प्रसंग आले. त्याचे प्रतिब्रिंब तुकोबाच्या अभंगवाणीत दिसुन येते. तुकारामांच्या लौकिक आणि पारलौकिक जीवनाचे प्रतिध्वनी त्यांच्या कवितेत उमटले आहेत. त्यांची काव्यगंगा त्यांच्या जीवनासोबत वाहिली आहे. तुकाराम हे प्राचीन मराठी साहित्यातील अखेरचे प्रमुख वारकरी संत त्यांची कविता म्हणजे संत साहित्याचा कळसाध्यायच म्हटले पाहिजे.

आम्हा घरी धन शब्दाचीच रत्ने।
शब्दाचीच शस्त्रे यत्ने करू।
शब्दाचि आमुच्या जीवाचे जीवन।
शब्दे वाटु धनजन लोका।।

शब्दालाच त्यांनी देव मानले आहे. तुकाराम महाराजांच्या विचारांचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यासं सामाजिक अधिष्ठान लाभले होते. त्यांनी पढीक पंडीत, ढोंगी, साधु, लोभी, शिक्षेकरी इत्यादी सर्वांचा आपल्या वाङ्मयातुन कडक समाचार घेतला आहे. त्यांनी दिलेला मानवतेचा संदेश हा या झगड्याचाच परिपाक आहे. जातपात व उच्चनीच भेदभाव या गोष्टींना त्यांनी पोटतिकडीने विरोध केला.

दया करणे जे पुत्रासी।
तेची दासा आणि दासी।।

अशी व्यापक मानवतावादी भूमिकेचा त्यांनी पुरस्कार केला. तुका म्हणे देही। संत जाहले विदेही।।

देही राहून विदेही होण्याची किमया त्यांनी साधली होती.

म्हणुनच अवघ्या महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेच्या मनात तुकारामांना अत्यतं आदराचे स्थान फ्राप्त झाले होते.

७. रामदास :—

संतमालिकेत समाविष्ट होणारे परंतु स्वतंत्र असा सांप्रदाय निर्माण करणारे रामदास स्वामी हे सोळाव्या शतकातील आगळेवेगळे कवी होते. प्रयत्नवादी संत म्हणुन त्यांचा गौरव केला जातो. प्रपंच याचे आणि व्यवहार धर्माचे त्यांनी त्यांच्या साहित्यातुन जीतक्या सुक्ष्मतेने व साकल्याने विवरण केले आहे. तितके इतर कोणत्याही संतांनी केले नाही.

संत रामदास यांनी करूणाष्टके, रामायणे, मनाचे श्लोक, दासबोध, एकवीसमासी स्फ्रुट प्रकरणे, मानसपुजा असं विपूल साहित्य लिहलं आहे.

करूणाष्टके नावाप्रमाणेच कारूण्याने भरलेली दिसुन येतात. रामदास या करूणाष्टकांत अक्षरश: रडले आहेत. ते म्हणतात.

अनुदिन अनुतापे तापलो रामराया।
परमदीन ह्याळा नरसी मोहमाया
अचपळ मन माझे नावरे आवरिता
तुझविण शिण होता धावरे धाव आता।।

रामदासांच्या अंत:करणातील अनुताप, वैराग्य, कोमलता याचे चित्र करूणाष्टकांत दिसते.

रामदासांनी दासबोध व मनाचे श्लोक या त्यांच्या प्रमुख साहित्यकृतीतून माणसाने कसे वागावे व वेळेचे व्यवस्थापन कसे करावे हे अतिशय नेटकेपणाने सांगीतले आहे. रामदासांनी दासबोध ज्या काळात लिहला त्यावळेच्या मानवी जीवनाशी निगडित असा एकही विषय त्यांच्या निरूपणातून सुटलेला नाही. ते म्हणतात.

नका करू खटपट, पाहा माझा ग्रंथ नीट।
तेणे सायुज्याची वाट, ठाई पडे।।

वरिल काव्यओळीतून त्यांचा आत्मविश्वास दिसून येतो.

श्रवण हाये कार्यसिध्दी। श्रवण लागे समाधी।
श्रवण घडे सर्व सिध्दी। साधनांची।।

संत रामदासांनी भक्ती, कुटुबं, समाज, आणि राष्ट्र यावर सर्वांगीण विवेचण केले आहे. समर्थ रामदास जसे संत होते तसे उत्तम संघटक होते. तसेच मानवतावादाचे पुरस्कर्ते होते.

कर्मपूजा हीच खरी ईश्वरपुजा आहे. प्रयत्नांनीच माणसाला सर्व काही प्राप्त होते त्यासाठी त्याने सतत सत्कर्म केले पाहिजे.

८. संत बहिणाबाई

तुकाराम महाराज यांची सुप्रसिध्द शिष्या म्हणून ओळख. भागवत संप्रदायाचा इतिहास बहिणाबाईंनी एका अभंगात चित्रीत केला आहे.

संतकृपा झाली। इमारत फळा आली।।
ज्ञानदेव रचिला पाया। उभारिले देवालिया।

Verified & Found Correct
Incharge Principal
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.

नामा तयाचा किंकर। तेणे केला विस्तार।।
जनार्दन एकनाथ। ध्वज दिला भागवत।।
तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।।

आजही सर्व वारकऱ्यांच्या तोंडी हा अभंग दिसून येतो. हे बहिणाबाईचे सर्वात मोठे यश आहे. संत बहिणाबाईंनी संत तुकारामांची प्रेरणा घेवून आपले भावविश्व फुलवले आहे. आपले गुरू तुकाराम महाराज त्यांची गुरू परंपरा ही

त्यांनी एका अभंगातुन सांगीतली आहे.
एकनिष्ट भाव तुकोबाचरणी।
म्हणोनी बहीणी लाधलीसे।।
बहिणी म्हणे तुका सद्गुरू सदाहर।
भेटला अपार सुख होय।।

असा भक्तिभाव त्यांच्या अनेक अभंगातुन व्यक्त होतो. अत्यतं प्रासादिक, साध्या व स्त्रीसुलभ भाषेतुन रेखाटलेले भक्तीभावनेचे चित्र म्हणजे बहिणाबाईचे अभंग आहेत. तूकोबाच्या दर्शनामुळे मनाची झाालेली वर्णनातीत अवस्था बहिणाबाईंनी पुढील अभंगातुन माडली आहे.

बहिणी म्हणजे जैसा लोटला समुद्र।
हृदयासी चंद्र बोले वाचा ।।

समरसता आणि तटस्थता यांच्या प्रयागतिर्थात न्हालेली ही कथा, बहिणाबाईच्या सहानुभावामुळे व्यापक बनल्याची जाणीव रा.चि. ढेरे यांनी व्यक्त करून दिले आहे.पढं रीस पांडुरंगाचे दर्शन घेतांना बहिणाबाई लिहीतात

पांडुरंगमुर्तीत देखोनी पवित्र।
संतोषीले नेत्र ईंद्रीयेसी।
वाटे मनामाजी राहावे येथेची।
परि प्राप्तनाची दशा नाहि।।

अशी आनंद आणि व्यथा यांनी संमिश्र त्यांची अवस्था होते. तुकोबाच्या दर्शनासाठी हेलावणारे त्यांचे अंतरंग आणि प्रत्यक्ष तुकोबाचा साक्षात्कार झाल्यावर आनंद हा चित्ता सामवेना अशी सुखावस्था ही सारी भावस्पदं ने त्यांच्या आत्मचरित्रात्मक अभंगांनी हळूवारपणे टिपली आहेत.

९. संत एकनाथ

संत एकनाथाची लोकशिक्षक किंवा लोकसाहित्यकार अशीही ओळख आहे. एकनाथांचा भारूडकार म्हणून गौरव केला जातो. संत एकनाथानी, चतु:श्लोकी भागवत, एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण, रूख्मिणी स्वयंवर, अशी दीर्घकाव्य लिहली. भावार्थ रामायणात ते काव्यनिर्मितीचे प्रयोजन स्पष्ट करतात.

ज्ञानी निवती परमार्थबोधे।
पंडीत निवती पदबधे।
लोक निवती कथा विनोदे।
ग्रंथ संबधे जग निवे।।

चतु:श्लोकी भागवत हा नाथाचा पहिला ग्रंथ. चतु:श्लोकी भागवतात विश्वोत्पत्तीसारखा अवघड विषय अत्यतं सोपा करून नाथांनी मांडलेला आहे.

''पावोनी चतु:श्लोकी ज्ञाना।
ब्रम्ह झाला ज्ञानसंपन्न।
करिता सृष्टीचे सर्जन।
तिळभरी अभिजान बाधीना।
त्या ज्ञानाची रसाळ कथा।
मऱ्हाठिया सांगेन आता।।''

मराठीत चतु:श्लोकीचा भावार्थ विशद करून त्यांनी मराठी घोंगडी संतालगी केली असे म्हटले आहे.

ज्ञानेश्वर महाराजांनी गीतेवर टिका केली आणि नाथांनी एकादश स्कंधावर टीका केली. एकादशस्कंधात कृष्ण—उध्दव यांचा संवाद आहे. ज्ञानेश्वर आणि एकनाथ या दोघांची विचारसरणी, उपमा, रूपकादी अलंकाराची धाटणी, भाषापध्दती, शब्दरचना, आणि वाक्यरचना बऱ्याच अंशी एक आहे.

माझी मराठी भाषा चोखडी।
परब्रम्हे कळली मोठी।

असे त्यांनी भागवतात म्हटले आहे. रूख्मिणी स्वयंवर हे साहित्यगुणांनी आकृष्ट करून घेणारे आख्यान काव्य आहे. श्रीकृष्ण रूख्मिणीच्या विवाहाचे सुंदर वर्णन यामध्ये आहे.

ये ग्रंथीचे निरोपण। चिवा होतसे लग्न।
अर्थ पाहता सावधान। समाधान सात्विक।।

एकनाथांनी भारूडे, गौळणी, विराण्या, आरत्या, अशी विपूल साहित्य निर्मिती केली आहे.

त्यांच्या भारूडाचा अभ्यास नाथकालीन समाजाचे अंतरंग दर्शन घेण्यास अत्यंत उपयुक्त ठरणारा आहे. त्यामध्ये तत्कालीन ग्रमजीवन, कृषिप्रधानता, माजोरी शासक वर्ग, दैवावर विसंबुन राहण्याची प्रवृत्ती असे

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.

विषय दिसून यते ात. एकनाथाच्या भारूडाला सामाजिक दृष्ट्या महत्व आहे. सण, उत्सव, पत्र लित खेळ यांचे दर्शन सुध्दा त्यांनी भारूडातून घडविले आहे.

१०. सावता माळी

हरिस्मरणात स्वत: पणु पिणे हरवनू बसणारा हा संत त्यांना विठ्ठल दर्शन त्यांच्या व्यवसायातूनच घडुन आले. यामळुे त्यांचे सारे जीवन विठ्ठलमय बनले. सावता सागर, प्रमे ाचा आगर असे नामदेवांनी त्यांचे वर्णन केले आहे.

कांदा मुळा भाजी। अवघी विठाबाई माझी।।
लसुण मिरची कोथिंबीरी।
अवघा झाला माझा हरी।

या अभंगातुन त्यांचा सारा व्यवसाय विठ्ठलमय झाल्याचे दिसते. आपल्या जातविषयी समाधान व्यक्त करतांना ते म्हणतात

''आमुची माळ्याची जात।
शेत लावू बागाईत।''

संत सहवासाची अपेक्षा करतांना ते म्हणतात.
आठवावे संतासी हेचि खरे।
पूर्ण भक्त आम्हा ते भक्ती दाविती।

घडावी संगत तयाशीच अत्यंत साधी प्रेमळ वाणी व उत्कट भावनावगे ही त्यांच्या अभंगाची वैशिष्ट्ये आहेत.

११. मुक्ताबाई

निवृत्तीनाथ ज्ञानदेवापेक्षा वयाने लहाने असलेली पण संत मंडळात मोठे स्थान व अधिकार असलेली कवयित्री आहे. इतर संताच्या सहवासात असतांना त्यांनी अभगरचना केली. पंढरी माहात्म्य नाममाहात्म्य व संतसमागम या विषयावर त्यांचे अभंग उपलब्ध आहेत.

मुंगी उडाली आकाशी। तिने गिळले सुर्याशी।
थोर नवलाव झाला। वांझे पुत्र प्रसवला

हा मुक्ताबाईचा अभंग कटु रचनेचे चांगले उदा. सांगता येईल. एकदा ज्ञानेश्वर महाराज निराश होतात. व ताटी लावनू बसतात त्यावेळी मुक्ताबाईन काही अभंग म्हटले आहे. हे अभंग ताटीचे अभंग म्हणुन प्रसिध्द आहेत.

मजवर दया करा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा।
संत जेणे व्हावे। जग बोलणे सोसावे।।
तरीच अंगी थोरपण। जया नाही अभिमान
थोरपण जेथे वसे। तेथे भूतदया असे।।

असा ज्ञानदेवांना उपदेश केला आहे. भावनेची कोवळीक ताटीच्या अभंगातून पदोपदी जाणवते.

सारांश :—

संत साहित्याचा अभ्यास करणे त्याचा भावार्थ समजावनू घेणे. अगदी महत्वाचे झाले आहे. तेराव्या शतकात श्री संत महाराजांनी आपल्या थोर ग्रंथातुन, अभंगातुन, विशुध्द आचरणातून समाजाला जो मार्ग दाखवला व पुढेही नामदेव, तुकोबा, संत एकनाथ, संत रामदास यांनी आपल्या वाड्मयातुन नि:संग, निष्काम जगण्यातुन तो मांडला. त्याचा विचार जर केला तर संत साहित्य समाजाला कर्मकांडातून मुक्त करून भावभक्तीच्या बळावर आत्मिक शांती समाधान मिळवनू देते.

सर्वच संतांनी सांगितले की व्यक्तिगत पातळीवर परमसुखाचे धनी कसे व्हावे. त्यांनी सामाजिक दोष दूर होण्यासाठी प्रमे भक्तीचा मार्ग दाखवला. या संतसाहित्यान` मानवाला खश मानवतावाद शिकवला. संत साहित्य माणसाला माणसावरच नव्हे तर निसर्गावर साऱ्या विश्वावर प्रमे करायला शिकवते.

एकविसाव्या शतकात खऱ्या अर्थाने संत साहित्याच्या अभ्यासाची आणि प्रेम, भूतदया, बंधुभाव, मानवतावाद अशा अनके सद्‌गुणांच्या जोपासनेची नितांत आवश्यकता आहे. अन्यथा समाज नैतिकदृष्ट्या अधिकाधिक रसातळाला जाईल. मानसाला माणूस म्हणून घडविण्याचे सामर्थ्य संत साहित्यात आहे.

संदर्भ ग्रंथ:—

१. डॉ. दिलीप भीमराव गायकवाड, साहित्य दर्शन, प्रकाशन, पग्र ती — बुक्स प्र. लि. पूणे.
२. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, संत सारस्वत, आकलन आणि आस्वाद.
३. संपादक : अशोक बेंडखळे, साहित्य त्रैमासिक, मै—जुलै २०१४ प्रकाशक: उज्वला मेहेंदळे, मुंबई.
४. http://mar.com. Wikipedia. Org> wiki
५. www.loksatta. Com
६. www.Maharashtra times. India times. Com

❑❑❑

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. ... Comm.
College, ...KAPUR.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
March 2021
Special Issue 261(B)

Use of ICT in Teaching - Learning
Opportunities and Challenges

Guest Editor of the Issue :-
Dr. P. D. Hudekar
Act. Principal
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana
Dist – Buldana [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue :-
Prof. Sangita K. Pawar
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

Co Editors of the Issue :-
Prof. Vaibhao G. Vaghmare
Prof. M. T. Jamaiwar
Prof. S. H. Dandade
Prof. N. D. Raut
Prof. L. F. Shirale
Prof. S. V. Kalne
Shri. S. G. Pande

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	Role and Significance of ICT in Higher Education	Prof. Usha Awachat	13
2	ICT Integrated Teaching-learning Process in Rural Area : Opportunities and Challenges	Dr. Nilesh Sulbhewar	25
3	The Use of ICT in Political Science Teaching	Dr. Anant Awati	29
4	Significance of ICT in Education : Advancement in Teaching and Learning in Modern Era	Dr. Seema Deshmukh	35
5	Challenges of E-Governance in Rural India	Dr. S. Vijay Kumar	41
6	ICT and Learner-Centric Approach in Post-Pandemic Higher Education in India	Subodh Chinchole	46
7	Challenges in Higher Education in Rural India	Dr. Nandkishor Ugale	51
8	Role of Information and Communication Technology in the Field of Physical Education and Sports	Samit Saibya	52
9	Government Initiatives for Use of ICTS in Higher Education	Dr. T. P. More	56
10	Impact of Media on Teaching Learning Process	Dr. P. A. Jagtap	61
11	Online Education : Opportunities and Challenges	Prof. Ganesh Kadam	63
12	Use of Information Communication Technology (ICT) in Library	Dr. Sanjay Salwe	73
13	ICT in Sports and Physical Education	Dr. P. N. Ladhe	76
14	Efficiency of Teaching- Learning Practices Using ICT in the Wake of the Pandemic - With Special Reference to Management Education in Rural India	Dr. Anagha K	79
15	Use of ICT in Teaching-Learning : Opportunities and Challenges	Mr. Sunil Mali	81
16	Analytical Review of Global and Indian Policies on Use of ICT in Education as Pragmatic Approach	Dr. Kaveri Swami, Sangayya Gulledmath	86
17	The Role, Impact and Challenges of ICT on Higher Education	Dr. Manohar Kumbhare	92
18	Assistance of ICT to the Teaching and Learning of English Pronunciation	Gajanan Mane	95
19	Role of Information Technology in Physical Education and Sports	Tushar Jumde, Dr. D. R. Bhakt	99
20	Distribution of ICT Tools for Teaching in Science : Regional Study of Amravati District in Maharashtra	M. R. Yeotkar	102
21	ऑनलाइन अध्ययन काळाची गरज	उल्हास ब्रम्हे	105
22	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत दृक - श्राव्य माध्यमांचा प्रभाव	डॉ. संजय गव्हाणे	108
23	विद्यार्थी केंद्रित शिक्षा पद्धती	डॉ. प्रमिला भुजाडे	111
24	शारीरिक शिक्षण व खेळात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	डॉ. अमोलसिंह गौतम	116
25	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती व तंत्रज्ञानाची उपुक्तता व महत्त्व	प्रा. अनिल आराक	118
26	मराठीच्या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	श्री. मधुकर जाधव	121
27	अध्ययन व अध्यापन कार्यात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाची (ICT) भूमिका - एक आढावा	डॉ. अनिल तिरकर	125
28	मराठी प्राध्यापक व अध्यापनातील नवतंत्रज्ञान	प्रतिभा आवडकर	130

Verified & Found Correct
Incharge Principal
Smt. R. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR. Dist.Buldana.

29	माहिती तंत्रज्ञानाची शिक्षणातील उपयुक्तता जाणीव जागृती	प्रा. गोकुल डामरे	133
30	माहिती साक्षरतेमध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका	प्रा.निलेश राउत	140
31	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ.अंजली पांडे	143
32	उच्च शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञान उपयुक्तता व महत्त्व	प्रा. दिनेश ढगे, डॉ. सतीश राणे	151
33	अध्ययन व अध्यापनात माहिती संप्रेक्षण तंत्रज्ञाची (ICT) भूमिका	सौ. हर्षदा वाघोने	154
34	संगीत क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व व उपयोगिता	डॉ.सुनिल पटके	157
35	माहिती तंत्रज्ञान, वृत्तपत्रे आणि मराठी भाषेची उपयोगिता	डॉ. अविनाश मेश्राम	160
36	नवीन शैक्षिणिक धोरण व माहिती व तंत्रज्ञांनाची भूमिका	प्रा.पी.पी. सानप	165
37	माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगातील ग्रंथालयात कन्सॉररशियाचे महत्त्व	डॉ. कविता इंगळे	167
38	शिकवणे आणि शिकण्यामध्ये माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर : संधी आणि आव्हाने	डॉ. नंदकिशोर राऊत	171
39	शिक्षण क्षेत्रातील माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाची भूमिका : फायदे व तोटे	डॉ. विष्णू गुमटकर	175
40	माहिती तंत्रज्ञान आणि शिक्षण	श्री.विलास टाले	179
41	अध्ययन व अध्यापनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्व	डॉ.लक्ष्मण शिराळे	184
42	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत - माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग व समस्या	प्रा. मुनेश्वर जमईवार	190
43	ब्लेंडेड लर्निंग - उच्च शिक्षणात अपेक्षित आधुनिक अध्यापन पद्धती	डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	194
44	ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे व तोटे	पुरुषोत्तम चाटे	197
45	माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा शिक्षकाला होणारा उपयोग - एक अभ्यास	डॉ.पी. डी. हुडेकर	200
46	कोव्हिड -१९ च्या लॉकडाऊनमुळे क्रीडा व शारीरिक शिक्षणामध्ये विविध तंत्रज्ञान शिकविण्यासाठी इंटरनेटचा उपयोग	प्रफुल्ल वानखेडे	207
47	अध्ययन अक्षमता आणि दृकश्राव्य माध्यम - एक अभ्यास	डॉ. सौ. माधुरी देशमुख	210
48	विविध क्षेत्रामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता	प्रा.सीमा कालने	214
49	संगीत शिक्षणावर तंत्रज्ञानाचा परिणाम	डॉ.मृणाल कडू	217
50	ग्रामीण भागात अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाच्या संधी व आव्हाने	प्रा. सुधीर बनुबाकोडे	220
51	अध्ययन व अध्यापनात शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	मनोहर चौधरी	224
52	शिक्षणात आंतरजालाचा वापर	प्रा. सागर दांदगे	229
53	तंत्रज्ञान आणि शिक्षण प्रक्रियेत झालेला बदल	डॉ.कामिनी मामर्डे	232
54	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती व तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ. सौ. आरती खडतकर	235
55	अध्ययन व अध्यापन माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता	प्रा.कविता किर्दक	238
56	पारंपरिक अभ्यासक्रमात माहिती व तंत्रज्ञानाची गरज	प्रा.संगीता पवार	240
57	शिक्षा में सूचना व संचार प्रौद्योगिकी उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ. शाहेदा मुनाफ	243
58	शारीरिक शिक्षामें सूचना तंत्रज्ञान का महत्त्व	डॉ. कैलास पवार	246

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR,
Dist.Buldana.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019),
Special Issue - 261 (B) : Use of ICT in Teaching - Learning
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
March 2021

अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती व तंत्रज्ञानांची उपयुक्तता व महत्त्व

प्रा. अनिल आराक
मराठी विभाग प्रमुख
ईमेल : anilarak2@gmail.com
Mo. ८२०८२८१५८९
श्रीमती के. के. अग्रवाल महा. मलकापूर

प्रास्तावना:—

सध्याचे युग संगणकाचे युग आहे. संगणक हे एक इलेक्ट्रोनिक उपकरण आहे. संगणकामध्ये माहिती स्विकारणे ती साठविणे, संस्कारित करणे अशा गोष्टी बघायला मिळतात. आजच्या घडीचा विचार केला तर संगणकाचा वापर अनेक क्षेत्रात होतांना दिसुन येत आहे. त्यामध्ये रेल्वे, विमान, आरोग्य, बॅक, उद्योगधंदे, शिक्षण, संशोधन, विमाक्षेत्र विद्युत, असे अनेक क्षेत्र सांगता येतील.

शास्त्रज्ञ व तंत्रज्ञांनी गेल्या पाच दशकामध्ये अनेक शोध लावले व अनेक साधनांची निर्मिती केली. या शोधामुळेच मानवी जीवन हे वेगळ्याच टप्प्यावर पोहचले आहे. आधुनिक काळातील समाजाची जीवशैली बदलण्यास संगणकच कारणीभूत आहे. संगणक हा आपल्या जीवनाचा अतिभाज्य घटक बनला आहे. आधुनिक ज्ञानाची माहिती इंटरनेटव्दारे सहजपणे उपलब्ध होते. हे संगणकामुळे शक्य झाले आहे.
संगणकाची भुमिका मानवी प्रगतीमध्ये खुप महत्वाचा आहे. शास्त्रज्ञांची चिकाटी, तंत्रज्ञांची मेहनत व संगणक यामुळेच २१ वे शतक माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान शतक म्हणुन ओळखले जाते. ई— मेल,ई— बॅकिंग, ई— खरेदी — विक्री अशा सुविधा संगणकामुळेच उपलब्ध झाल्या आहेत.

उद्‌दीष्टे :—

१. माहिती तंत्रज्ञानाची माहिती मिळवून ती उपयोगात आणणे
२. अध्ययन व अध्यापनामध्ये प्रत्यक्ष वापर करणे.

आजच्या युगामध्ये संगणकाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतांना दिसुन येत आहेच तेव्हा शैक्षणिक क्षेत्रामध्येही संगणकाचा वापर उपयुक्त ठरत आहे. योग्य अशी सावधगिरी बाळगुन शैक्षणिक प्रक्रियेत वापरण्याची काही उपयुक्त आप्लीकेशन सॉफटवेअरमुळे संगणकाचा शिक्षण क्षेत्रात ट्युटर साधन म्हणुन वापर करता येतो.

१) शाळा, महाविद्यालयामध्ये गुणपत्रिका तयार करण्यासाठी प्रश्नपत्रिका तयार करण्यासाठी संगणक मदत करतो. कार्यालयामधील अनेक कामे संगणकामुळे सोपी व लवकर होतात.

२) ग्राफिक्स व ऍनिमेशनच्या साहाय्याने भाषा, विज्ञान, गणित, सामाजिक शास्त्रे या विषयातील शैक्षणिक कार्यक्रमाची निर्मिती करता येते.

३) संगणकाच्या साहाय्याने स्वयंअध्ययन प्रक्रिया प्रभावी व सुलभ होते.

४) क्रमान्वित पाठ अध्ययन पध्दतीचा वापर संगणकाच्या साहाय्याने करणे सुलभ जाते.

५) मानव विकासाच्या अवस्थेसंबंधी चित्रे, व नकाशे यंत्राच्या साहाय्याने स्कॅनिंग करून संगणकावर साठवून त्याचा गरजेनुसार अध्यापनात उपयोग करता येतो.

६) प्रयोगशाळेत संगणकाचा प्रभावी उपयोग करून प्रात्याक्षिक कृतीव्दारे अध्येयन अनुभव देता येतो.

Verified & Found Corre
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Com
MALKAPUR.
Dist.Buldana.

५) शिक्षकाची शैक्षणिक प्रगती व कौशल्य वाढविणे आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून प्रत्येक महाविद्यालयात व्हर्च्युअल क्लासरूमची व्यवस्था होणे गरजेचे आहे तसेच शिक्षकांना संगणकाच्या अध्यापनासाठी लागणारे अद्यावत ज्ञान देणे. ई– लेसन मुलांच्या इंटरनेटच्या किंवा इंट्रानेटच्या माध्यमातुन परीक्षा घेणे याला आता पर्यायच नाही.

कोरोना काळात झुम गुगल क्लास ॲप च्या माध्यमातुन विद्यार्थांचे क्लास घेतले जात आहेत. ही एक माहिती तंत्रज्ञानाची मोठी उपलब्धी आहे. माहिती तंत्रज्ञानात भाषा शास्त्राला विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. म्हणुनच कॉम्पुरसाठी मानव केंद्रित इंटरफेस ही आजच्या काळाची गरज आहे. मानवाला भाषेची अनोखी देणगी मिळाली आहे ज्यामुळे तो माहिती, विचार आणि कल्पनांची आपापसात सहजगत्या देवाण–घेवाण करतो नैसर्गिक भाषांचा वापर करून माणूस आणि मशीन यांच्यामध्ये परस्पर संपर्क प्रस्थापित करण्यात मानवी भाषा तंत्रज्ञानाच्या विविध पैलुंचा समावेश संकलन, मान्यता, आणि वाणी समजणे आहे. संगणकावर भारतीय भाषामध्ये काम करण्याची सोय दोन दशकापासुन असुन त्यामध्ये, डेटा प्रक्रीया, शब्द प्रक्रिया, डेस्कटॉप पब्लिशिंग इ. गोष्टीचा समावेश आहे.

माहिती तंत्रज्ञान विभागाने, कोणत्याही भाषेच्या अडथळ्याशिवाय बहुभाषीय ज्ञानाच्या स्त्रोताची निर्मिती करून ते उपलब्ध करून देण्यासाठी माहिती प्रक्रिया साधने आणि तंत्रज्ञान विकसित करण्याच उद्देशाने भारतीय भाषांसाठी तंत्रज्ञान विकास म्हणजेच टी. डी. आय एल ने कार्यक्रमाची सुरवात केली आहे.

इंटरनेटच्या माध्यमातुन फेसबुकचा वापर फार झपाट्याने झाला आहे. तरूण वर्गाकरिता मर्यादीत असलेला फेसबुक आज सर्व वयोगटातील लोकांसाठी व्यक्त होण्यासाठी पुढे येत आहे. अध्ययन – अध्यापनाचा विचार जर केला तर मराठी साहित्याच्या दृष्टीने फेसबुककडे पाहिले असता. पुर्वी फेसबुकवर व्यक्त होण्यासाठी मराठी साहित्सिक इंग्रजीचा वापर करायचे. नंतर ते मराठी इंग्रजीतुन लिहु लागले आणि आता मराठी साहित्तिक पुर्णपणे मराठीतुन व्यक्त होतांना दिसत आहेत. आज सर्व प्रकारातील मराठी साहित्य फेसबुकवर अगदी मोफत वाचायला मिळते.

अशाप्रकारे अध्ययन अध्यापनामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर अतिशय उपयोगी ठरत आहे.

निष्कर्ष :–

१) आज अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्व वाढत आहे.

२) कोरोना कालावधीमध्ये अध्ययन अध्यापनासाठी झुम ॲप, गुगल क्लास अत्यंत उपयोगी ठरले आहे.

३) महाविद्यालय स्तरावर आयोजित केलेला वेबीनारच्या माध्यमातुन राष्ट्रीय अंतरराष्ट्रीय वक्त्यांचे विचार सहज ऐकता येत आहेत.

संदर्भ :–

१. प्रा. चंद्रकांत मिसाळ,संगणक व माहिती तंत्रज्ञान, व्हिजन ॲकॅडमी, ९९५ भुपती कॉम्लेक्स, सदाशिव पेठ पुणे. ४११०३० पेज नं. ४९,५१,८०,१२०,१३१.
२. Mr. Vikaspedia.in
३. टिमोथी जे. ओंलियरी, लिंडा आई. ओलियरी.ओळख माहिती तंत्रज्ञानाची, टाटा मॅकग्रो हिल एज्युकेशन प्रा. लिमिटेड, न्यु. दिल्ली.

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K.K. Agrawal Arts-Comm College, ... Dist.Buldana.

E-ISSN : 2348-7143
March 2021

७)संदर्भ ज्ञानासाठी आणि मुल्यमापनासाठी देखील माहिती तंत्राचा प्रभावी उपयोग करता येतो.

८)संगीत, खेळ, चित्रकला, कार्यानुभव या विषयामध्ये माहिती संप्रेषण तंत्राच्या वापराला अधिक वाव आहे.

९) अध्ययन :– अध्यापनामध्ये पॉवर पॉईट या सॉफटवेअरचा प्रभावी वापर करता येतो

संगणकामध्ये विद्यार्थांसाठी त्यांच्या स्वयंअध्ययनासाठी कार्यपध्दती आढळून येते, ' संवाद' या प्रकारामध्ये संगणकामध्ये विशिष्ट अशी माहिती भरलेली असते. विद्यार्थांना अध्ययन करतेवेळी जी माहिती हवी असते ती त्याने विचारल्यास त्याला सहज मिळते विद्यार्थांना प्रश्न विचारायचा व संगणकाने त्याचे उत्तर द्यायचे अशी रचना त्यात दिसून येते.

शिक्षकांनी विद्यार्थांना नवनवीन संकल्पनाची ओळख करून द्यायची व संगणकांवर उजळणी घेण्याची जबाबदारी सोपवायची. चाचणी घेणे, सराव घेणे ही संगणकाची भुमिका विशिष्ट ज्ञानापुरती दिसून येते.

महाविद्यालयीन कामकाजामध्ये विद्यार्थांचे गुण, पगारपत्रक वेळापत्रक इ. कामे स्प्रेड सिट या सॉफटवेअरने उत्तम प्रकारे करता येतात. तसेच अंकगणितीय प्रक्रिया, सुत्र लिहण्याची सोय, पृथःक्करण, लॉजिकल, मॅथेमॅटीकल, सांख्यिकी फंक्शन अशा अनेक गोष्टी करता येतात.

प्रेझेंटेशन ग्राफिक्स, सॉफटवेअर चा वापर करून ई – लेसन घेता येतात. विद्यार्थी डाटा बेस घेता येतो त्यावरून विद्यार्थी जन्मतारिख, संपुर्ण नाव, पत्ता, उपस्थिती, परिक्षाचे गुण यांची नोंद ठेवता येते. माजी विद्यार्थी संघटना ही प्रत्येक शिक्षण संस्थेत कार्यरत असते. याचा डाटाबेस ही चांगल्या पध्दतीने उपयोगात आणता येतो. सध्या काही पूस्तकांची ई–बुक संगणकावर वाचता येतात. यामध्ये विषयामधील जे संबंध दृष्य स्वरूपात अनुभवता येत नाही. त्यासाठी अनिमेटेड दृष्यांचा उपयोग केलेला असतो. त्यामुळे अवघड व सहजपणे न समजनारे संबोध व संकल्पना विद्यार्थांना पटकन समजून घेता येतात. एल. सी. डी. प्रोजेक्टर हा संगणकास जोडुन वर्गामध्ये सर्व मुलांना मोठ्या पडद्यावर इ– लेसन दाखविता येतात. शिक्षकसुध्दा स्वतः पॉवर पॉईंट प्रसेंटेशनच्या सहाय्याने ई–लेसन तयार करतात. संगणक व इंटरनेट याने शिक्षण क्षेत्रामध्येही अमुलाग्र बदल केलेला आहे.

सरकारी पातळीवर ई–लर्निंग, ई– लायब्ररी, डिस्टन्ट लर्निंग, वेब बेसड लर्निंग, व्हर्चुअल क्लासरूम असे उपक्रम राबविले जात आहे. ' एज्युसॅट' हे भारताच्या शैक्षणिक उपग्रहाचे नाव आहे. २ सप्टेंबर २००४ ला हा उपग्रह पृथ्वीभोवती भुस्थिर कक्षेत स्थिर फिरू लागला. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून दृकश्राव्य पध्दतीचे ई– लेखन याव्दारे प्रसारित केले जात आहे. या प्रसारणामध्ये रिटर्न लिंक उपलब्ध असल्याने व्हर्च्युअल क्लासरूममधील विद्यार्थी शिक्षकांना प्रश्न विचारून, शंकाचे समाधान करून घेऊ शकतो. तसेच भिन्न शाळांमधले भिन्न राज्यांमधले विद्यार्थी एकमेकांशी चर्चाही करू शकतात.

दुर्गम प्रदेशात खेडेगावामध्ये चांगले शिक्षक मिळत नाही. काही ठिकाणी शिक्षकच नाही. अशा ठिकाणी या माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर फारच उपयुक्त आहे. ज्ञानवाहिनी हा कार्यक्रम विद्यापीठे व त्याच्याशी संलग्न महाविद्यालयामध्ये राबविण्यात येत आहे.

१) उच्च शिक्षणासाठी १७ सुविधा

२) इन्ट्रानेट व इंटरनेटव्दारे शैक्षणिक सेवा

३) महाविद्यालयातील सर्व विभागाचे हायस्पीड फायबरच्या साहाय्याने लोकल एरिया नेटवर्क तयार करणे

४) डिजिटल ग्रंथालय, अभ्यासक्रम तयार करणे

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Dist.Buldana.

७)संदर्भ ज्ञानासाठी आणि मुल्यमापनासाठी देखील माहिती तंत्राचा प्रभावी उपयोग करता येतो.

८)संगीत, खेळ, चित्रकला, कार्यानुभव या विषयामध्ये माहिती संप्रेषण तंत्राच्या वापराला अधिक वाव आहे.

९) अध्ययन :– अध्यापनामध्ये पॉवर पॉईट या सॉफटवेअरचा प्रभावी वापर करता येतो

संगणकामध्ये विद्यार्थांसाठी त्यांच्या स्वयंअध्ययनासाठी कार्यपध्दती आढळून येते, ' संवाद' या प्रकारामध्ये संगणकामध्ये विशिष्ट अशी माहिती भरलेली असते. विद्यार्थांना अध्ययन करतेवेळी जी माहिती हवी असते ती त्याने विचारल्यास त्याला सहज मिळते विद्यार्थांना प्रश्न विचारायचा व संगणकाने त्याचे उत्तर द्यायचे अशी रचना त्यात दिसून येते.

शिक्षकांनी विद्यार्थांना नवनवीन संकल्पनाची ओळख करून द्यायची व संगणकांवर उजळणी घेण्याची जबाबदारी सोपवायची. चाचणी घेणे, सराव घेणे ही संगणकाची भुमिका विशिष्ट ज्ञानापुरती दिसून येते.

महाविद्यालयीन कामकाजामध्ये विद्यार्थांचे गुण, पगारपत्रक वेळापत्रक इ. कामे स्प्रेड सिट या सॉफटवेअरने उत्तम प्रकारे करता येतात. तसेच अंकगणितीय प्रक्रिया, सुत्र लिहण्याची सोय, पृथःक्करण, लॉजिकल, मॅथेमॅटीकल, सांख्यिकी फंक्शन अशा अनेक गोष्टी करता येतात.

प्रेझेंटेशन ग्राफिक्स, सॉफटवेअर चा वापर करून ई – लेसन घेता येतात. विद्यार्थी डाटा बेस घेता येतो त्यावरून विद्यार्थी जन्मतारिख, संपुर्ण नाव, पत्ता, उपस्थिती, परिक्षाचे गुण यांची नोंद ठेवता येते. माजी विद्यार्थी संघटना ही प्रत्येक शिक्षण संस्थेत कार्यरत असते. याचा डाटाबेस ही चांगल्या पध्दतीने उपयोगात आणता येतो. सध्या काही पूस्तकांची ई–बुक संगणकावर वाचता येतात. यामध्ये विषयामधील जे संबंध दृष्य स्वरूपात अनुभवता येत नाही. त्यासाठी अनिमेटेड दृष्यांचा उपयोग केलेला असतो. त्यामुळे अवघड व सहजपणे न समजनारे संबोध व संकल्पना विद्यार्थांना पटकन समजून घेता येतात. एल. सी. डी. प्रोजेक्टर हा संगणकास जोडुन वर्गामध्ये सर्व मुलांना मोठ्या पडद्यावर इ– लेसन दाखविता येतात. शिक्षकसुध्दा स्वतः पॉवर पॉईंट प्रसेंटेशनच्या सहाय्याने ई–लेसन तयार करतात. संगणक व इंटरनेट याने शिक्षण क्षेत्रामध्येही अमुलाग्र बदल केलेला आहे.

सरकारी पातळीवर ई–लर्निंग, ई– लायब्ररी, डिस्टन्ट लर्निंग, वेब बेसड लर्निंग, व्हर्चुअल क्लासरूम असे उपक्रम राबविले जात आहे. ' एज्युसॅट' हे भारताच्या शैक्षणिक उपग्रहाचे नाव आहे. २ सप्टेंबर २००४ ला हा उपग्रह पृथ्वीभोवती भुस्थिर कक्षेत स्थिर फिरू लागला. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून दृकश्राव्य पध्दतीचे ई– लेखन याव्दारे प्रसारित केले जात आहे. या प्रसारणामध्ये रिटर्न लिंक उपलब्ध असल्याने व्हर्च्युअल क्लासरूममधील विद्यार्थी शिक्षकांना प्रश्न विचारून, शंकाचे समाधान करून घेऊ शकतो. तसेच भिन्न शाळांमधले भिन्न राज्यांमधले विद्यार्थी एकमेकांशी चर्चाही करू शकतात.

दुर्गम प्रदेशात खेडेगावामध्ये चांगले शिक्षक मिळत नाही. काही ठिकाणी शिक्षकच नाही. अशा ठिकाणी या माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर फारच उपयुक्त आहे. ज्ञानवाहिनी हा कार्यक्रम विद्यापीठे व त्याच्याशी संलग्न महाविद्यालयामध्ये राबविण्यात येत आहे.

१) उच्च शिक्षणासाठी १७ सुविधा

२) इन्ट्रानेट व इंटरनेटव्दारे शैक्षणिक सेवा

३) महाविद्यालयातील सर्व विभागाचे हायस्पीड फायबरच्या साहाय्याने लोकल एरिया नेटवर्क तयार करणे

४) डिजिटल ग्रंथालय, अभ्यासक्रम तयार करणे

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

COSMOS IMPACT FACTOR

Search Journal | Search

HOME   INDEXED JOURNAL   SUGGEST JOURNAL   REQUEST IF   DOWNLOAD LOGO   REVIEWER PANEL

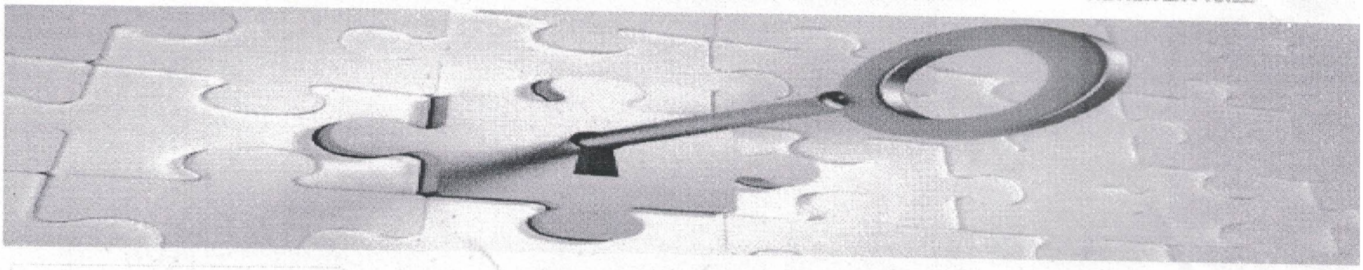

Category

- INDEXED JOURNAL
- SUGGEST JOURNAL
- JOURNAL IF
- REQUEST FOR IF
- DOWNLOAD LOGO
- CONTACT US

- SAMPLE CERTIFICATE
- SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

GIF GLOBAL IMPACT FACTOR

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journa

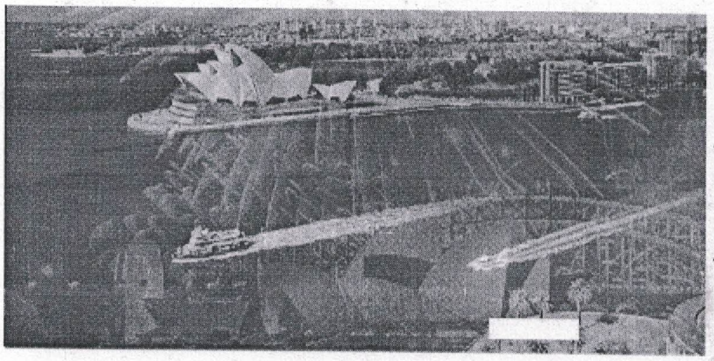

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

	Research
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Research Journey

SJIF 2019:

6.625

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

2018: 6.428
2017: 6.261
2016: 6.087
2015: 3.986

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	**Research Journey**
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar
	M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK
	India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

NATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH NCMR-2021

ORGANIZED BY

SHRI SHIVAJI EDUCATION SOCIETY AMRAVATI'S
SHRI PUNDLIK MAHARAJ MAHAVIDYALAYA, NANDURA

IN COLLABORATION WITH

DEPARTMENT OF LIFELONG LEARNING AND EXTENSION,
SGB AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

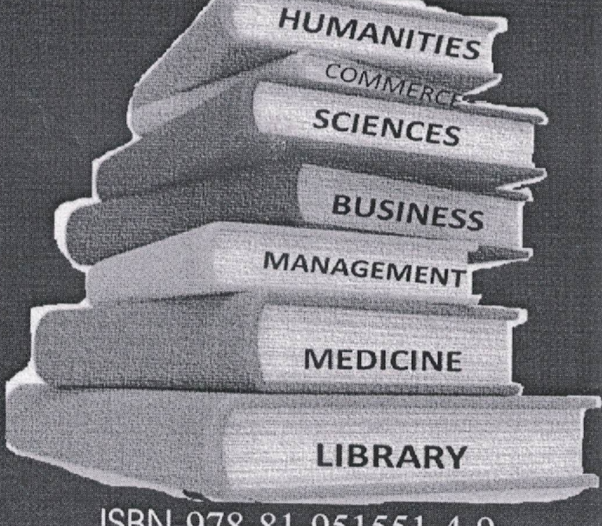

ISBN-978-81-951551-4-9

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

ISBN : 978-81-95551-4-9

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Ethnoveterinary Medicinal plants used in a tribal population of Hingna forest Area, Nagpur (MS) India **Rupali Chaudhary /Madhuri Bhonde /Subhash Somkuwar**	1
2	Phytochemical Analysis Of Leaf Extract **Acacia Nilotica /Mimosa Pudica/ P. N. Deshmukh**	9
3	A New Bryophytic Axis From Deccan Intertrappean Beds Of Mohgaonkalan, M.P. Central India Introduction **Dighe S. W /Kokate P. S /Bobade M.B.**	14
4	Antioxidant activity of some honey bee pollen loads by FRAP assay **Anita Katgaye/ Surekha Kalkar**	19
5	A Report Of New Fossil Seed From Deccan Intertrappean Beds Of Mohgaonkalan, M.P. India **Pundkar S.V. / Kokate P.S.**	23
6	A Review on Some Wild Medicinal Plants from Nanded District (MS), India **S. D. Raut, /S. S. Shinde, /M. K. Malviya**	29
7	Biochemical Composition Of Some Cyanobacteria **Lalita L.Sawarkar/ Supriya B. Gedam**	36
8	Flora of Warud College Campus Area **Dr. Mrs. Sharada K. Ulhe - Deshmukh**	39
9	Impact Of Pesticides Use In Agriculture: Hazards On Farmers Health **B. G. Pawar / R. G. Pawar**	47
10	Extending the Blanket of Nutrition Awareness by Assessing Body Composition and KAP of Practicing Physicians **Charmaine Dunn / Vibha Hasija**	50
11	Estimation of Nitrates in Drinking Water Samples of Shegaon Region and Study of its Associated Health Effects **Dr.Smita Tarale / Dr.Rameshwar Khadsan**	57
12	Studies Of Interaction Of Lightwith Different Concentration Of Ligands In Various Media By Refractrometry. **G.D.Tambatkar,Y.P.Wayal**	62

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.

ISBN : 978-81-95551-4-9

13	Solution Behaviour of α-amino acid in presence of some transition metal salt in Dioxane-water Mixture **J.V. Phirke**	66
14	Review On Microwave Technique And Its Application **Nilesh G. Jadhao**	70
15	A Review on Heterocyclic Compounds: Application in Medicinal Chemistry of Different Heterocyclic Moiety **Amol S. Nipate / Sunil J. Chavan /Nilkesh K. Dhurve /Mahesh B. Muluk**	73
16	Synthesis And Characterisation Of *S*-Hepta-*O*-Benzoyl Lactosyl-1-Aryldithiocarbamates **Prof. Dr.Ku.Reena J. Deshmukh**	81
17	Synthesis, Spectral Studies and Antimicrobial activity of Schiff Base Complexes of Neodymium **Dr. Shilpa P. Idhol**	85
18	Extremophiles: Basic concepts **Anupama. P. Pathak**	89
19	ZnS thin films For Solar cell application **Sachin V. Mukhamale**	92
20	A Comparative Study Of Super Capacitor & Conventional Capacitor **S.K.Ganvir/ Dr.G.K.Reddy**	95
21	Li FiTechnology **Shweta A. Mankar**	102
22	Ecology of Web with respect to Orb-web builders of Satpuda Landscape **Dr. Anuradha Rajoria**	105
23	Fish Faunal Diversity of Chankapur Dam, Kalwan (Nashik District) Maharashtra, India. **Ashutosh M. Nirbhavane/ Shantaram B. Bhoye/Nalesh G. Bahiram**	115
24	The Study of Zooplanktons at Ambona Lake **V.V. Bhoyar**	119
25	Physico-Chemical Analysis of Soils from Sinnar Tahsil, Nashik District, (M.S.) India. **ShantaramBhoye/Ashutosh Nirbhavane/ Seema Kshirsagar**	123
26	Literature And Its Universality **Mr.C.N.Rathod**	128
27	The theme of "The Scarlet Letter" is that of Sin, Punishment and Regeneration. **Dr. Laxman Gajanan Kolte**	131
28	Paul Theroux'sPerspective on Locale in Travelogue **Dr. Sanjay L. Khandel**	135

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College MALKAPUR.

ISBN : 978-81-95551-4-9

29	Impact Of Karmayoga On Social Relationship **Dhananjay Narayan Kokil**	139
30	Participation of Youth in Elections **Dr.Rajendra Korde**	142
31	A qualitative study of different adverse impact on girl's education due to COVID-19 pandemic **Pooja Alone**	146
32	Gender Discrimination and Human Rights **Dr. R.G. Suralkar**	151
33	Role of information technology in enhancing sports Performance **Ulhas V. Bramhe**	154
34	Vocational Education & Skill Developement In India **Miss - Vrushali W. Warade.**	158
35	Nobel Prize winner Abhijit Vinayak Banerjee and his Research Understanding Development and Poverty Alleviation. **Dr. S.M.Kalakhe**	162
36	Impact of Information Technology on Indian Economy **Komal Prabhakar Ladhe**	167
37	Entrepreneurship and Indian Economy **Dr. P. N. Ladhe**	172
38	Black Money and Indian Economy **Prof. Dr. Prashant S. Vairalkar /Prof. Purushottam M. Kute**	177
39	Atrs : A New Tech To Civil Avaition Security **Gireeshan.P, / Beulah Shekhar**	183
40	Role of Library in Indian Society **Dr. Gavhane Maharudra Prabhu**	188
41	Online Resources And Services In Virtual Era**Prof. Pratibha N. Atram**	192
42	Application of Ontologis in Academic Digital Libraries **Prof. Atul D. Vikhe**	195
43	Role Of Academic Libraries In the Human Resource Development Of Information Technology **Ranjana K. Jawanjal**	199
44	Impact of New Technologies on Information Services **Prof. Shubhangi Akotkar**	203
45	Inevitable ICT Components and its impact on Library and Librarian Professionals of the Academic Library **Dr. Sunil D. Belsare**	207
46	Trends, Opportunities and Scope of Libraries During Covid-19 Pandemic Situation **Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb**	211

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm
MALKAPUR.

47	Advantages and Disadvantages Virtual Platform In Covid -19 Pandemic **Prof. Shubhangi Akotkar**	216
48	Actinomycetes and Their **Uses Gautam T. Kamble,/ Anupama P.Pathak**	221
49	Machining of Fiber Reinforced Plastics **Nitesh Kumar Jha, Garima Hirekar**	223
50	Light Fidelity Communication Mechanism **1C.R.Chaudhari and 2Dr.G.K.Reddy**	229
51	The Composition and Arrangement of Nest Materials and Other Key Nest Characters Such as Their Dimensions or Weight. **Sachin D. Jadhav*, Tejaswini R. Marakwad**	235
52	Exploration of Mangrove Vegetation for Industrially Important Microorganisms. **Joshi Vikas 1*, Dr.Mrs.Pathak Anupama2**	241
53	पुण्यप्रभाव यश-अपयश डॉ. सुनंदा के. रेवसे	247
54	मराठी साहित्यातील ग्रामीण कथा एक अभ्यास प्रा. अनिल आराक	249
55	स्थानिक इतिहास लेखन : इतिहास संशोधन क्षेत्रातील एक महत्वपुर्ण दृष्टीकोन. प्रा. उमेश मनोहर राऊत	252
56	ब्रिटीश राजवटीत महाराष्ट्रात झालेल्या सामाजिक सुधारणा डॉ.व्ही.आर.तिरपुडे	256
57	सद्य:स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या मंदीची कारणमिमांसा प्रा. पुरूषोत्तम मधुकर कुटे /प्रा.डॉ. प्रशांत एस. वैराळकर	259
58	लोककल्याणकारी राजा राजर्षी शाहू महाराज सहा. प्रा. डॉ. कदम मोतीराम विठ्ठलराव	264
59	मल्हारराव होळकर - उत्तर हिंदूस्थानच्या राजकारणातील एक जाणकार व्यक्तीमत्व **प्रा. डॉ. व्ही.जी. वसु**	268
60	Dealing With Teenager Depresion **Shewta Mishra**	270

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR. Dist.Buldana.

ISBN : 978-81-95551-4-9

मराठी साााहित्यातील ग्रामीण कथा एक अभ्यास

प्रा. अनिल आराक
(मराठी विभाग प्रमुख) श्रीमती के. के. अग्रवाल
कला— वाणिज्य महा. मलकापूर

प्रस्तावना

ग्रामीण साहित्य हे ग्रामीण जीवनातून फुलणारे ग्रामीण वास्तवातुन साकार होणारे असे साहित्य आहे. ग्रामीणता साकार होण्यामध्ये कृषीनिष्ठ संस्कृती, निसर्ग सन्मुखता त्यातुन निर्माण झालेले लोकमानस हे घटक महत्वाचे ठरतात.

'ग्रामीण संस्कृती तसेच ग्रामीण मानसिकता आणि ग्रामीण जीवनपध्दती यांचे घोतन घडविणारे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य.

ग्रामीण साहित्यामध्ये काव्य, कथा, कादंबरी, आत्मचरित्रे नाटके या प्रकारात विपुल असे लेखन झाले आहे.

उद्दिष्ट :— ग्रामीण कथेचा अभ्यास करणे

ग्रामीण साहित्यातील कथेचा अभ्यास करत असतांना कथा लेखन करण्याच्या उद्दिष्टाने जी ग्रामीण कथा लिहली गेली ती पहिली ग्रामीण कथा म्हणुन हरिभाऊ आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठीण आला' या कथेचा विचार करावा लागतो. या कथेमध्ये दुष्काळाने शेकऱ्यांच्या जीवनाची कशी वाताहत झाली याचे हृदयद्रावक चित्रण मांडले आहे.

१९२० नंतर ग्रामीण कथेला स्वत:चे स्थान प्राप्त झाले. वि. स. सुखदणकर यांच्या 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' या कथासंग्रहाने ग्रामीण जीवनाची ओळख करून दिली. ग्रामीण परिसरातील हेवेदावे, मांडणे अंधश्रध्दा, सुशिक्षीतांची मनोवृत्ती असे विषय सुखठणकर यांच्या कथेतुन आले आहेत. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनी ' कल्पवृक्षाच्या छायेत' सागराच्या लाटा, वादळातील नौका, ढासळलेले बुरूज या संग्रहातील कथतुन गोमंतकालीन निसर्ग आणि मानवी स्वभावाचे दर्शन साकार केले आहे. सुखटणकथेच्या कथेपेक्षा सरदेसाईच्या कथेत वाङ्‌मयीन गुणवत्ता अधीक असल्याचे जाणवते सुखटणकरांपासून सुरू झालेला ग्रामीण/ प्रादेशीक वाङ्. मयाचा प्रवाह सरदेसाईच्या कथेच्या रूपाने गतिशिलतेत कमी पडलेला नाही. त्याच काळात र. वा. दिघे यांचा 'वादळ' कथासंग्रह प्रसिध्द झाला. कोकणी माणसाची हलाखी, दारिद्र्य, उभारीसाठी होणारी मनस्वी धाडपड यांचे त्यांनी अत्यंत तन्मयतेने चित्र उभे केले आहे. पात्र प्रसंगाचे श्रीमंतीपण हे दिघेच्या लेखणीचे विशेष होते. अतिरंजितपणा कल्पनारम्यता, काव्यमयता ही त्यांची खास वैशिष्ट्ये. परंतु रंजन प्रधानतेमुळे दिघ्यांची कथा ग्रामीण जीवनाच्या सुक्ष्म पापुद्र्यांना हात घालु शकली नाही.

ग.ल. ठोकह, र.वा. दिघे, द.रा. कवठेकर, म. भा. भोसले हे सुखठणकर व सरदेसाई यांच्यानंतर कथालेखन करणारे कथाकार म्हणून ओळखले जातात. ग. ल. ठोकळ यांच्या कथेतुन रोमॅंटिक वृत्तीचा प्रत्यय येतो त्यांनी वास्तवापेक्षा कल्पनाजन्य घटनावर भर दिला. शृंगार आणि प्रेमाला कथेत अधिक स्थान दिले. व्यक्तिरेखा मांडत असतांना ग्रामीण माणसाचा रांगडेपणा जुलुम — जबरदस्ती करणाऱ्या व्यक्ती साकार केल्याने त्यांची कथा वास्तवापासून दूर गेली. र.वा. दिघे यांचे कथाविश्व व्यापक असले तरी त्यांनाही अद्भुततेचे आकर्षण असल्यामुळे ग्रामीण जीवन मांडता आले नाही त्यांच्या ' पहिले बक्षिस, 'वाकडेवाडीचा गुंड ' यासारख्या कथेतून ग्रामीण

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.

ISBN : 978-81-95551-4-9

परिसरातील दारिद्र्य दु:ख व्यक्त झालेले असले तरी अतिशयोक्तीचे वर्णन वास्तवापासून दुर गेलेले दिसते.

ग. ल. ठोकळ यांची ग्रामीण कथा रोमॅंटिक जरी असली तरी त्यांच्या कथेतुन ग्रामीण जीवनाचे विविध रंग आणि ढंग, रगेलपणा, रंगदारपणा साहित्यात आला. वैविध्यांनी नटलेली त्यांची आशयसंपन्न कथा असली तरी त्यांची कथा अद्भूतरम्यता, कल्पनारम्यता, नाट्यपुर्णता, भडक घटनाप्रधांता यांच्या पकडीतून सुटली नाही. मात्र ढोकळांच्या कथेने मराठी ग्रामीण कथा विस्तारलेली आहे. त्यांनी ग्रामीण कथेला लोकप्रियता मिळवून दिली.

यानंतर वामन चोरघडे, बी. रघुनाथ, चि. य. मराठे यांनीही अल्पस्वरूपात ग्रामीण कथालेखन केल आहे. 'गावरान गोष्टी' या चि. य. मराठे यांच्या कथासंग्रहाच्या आचार्य अत्रे यांनी गौरव केला होता. १९२० ते १९४० च्या दरम्यानची ग्रामीण कथा काही अपवाद वगळता अतिरंजित काल्पनिक भडक, करमणुक प्रधान अशी असल्याने ती वास्तवापासून दुर गेलेली आहे. मात्र १९४० पासून उदयास आलेल्या श्री म. माटे यांच्या ग्रामीण कथेंनी ग्रामीण कथा वाड्.मयाला सामाजिक वास्तवाचे भान दिले. त्यांनी लिहिलेल्या उपेक्षितांचे अंतरंग हा कथासंग्रह १९४१ साली प्रकाशित झाला ग्रामीण परिसरातील उपेक्षित माणसांच्या वेदना, दु:ख त्यांनी दाखवुन दिले. त्यांच्या माणुसकीचा गहीवर, भावकथा या संग्रहातील कथाही वास्तवदर्शी आहेत. दलितांत, उपेक्षितता समाजातील खालच्या थरात मिसळुन त्यांचे जीवन, त्यांची सुखदु:खे त्यांचे भोग, दारिद्र त्यांच्या समस्या त्यांनी मानवतेने समजून घेतल्या होत्या. समाजसेवेच्या व्रतातुन त्यांची कथा अवतरली आहे

१९२० ते १९४५ दरम्यान लिहलेली ग्रामीण कथा ग्रामीण जीवनाची नस पकडण्यात पूर्णतः यशस्वी झाली नाही. अशी काही जानकारांची मते आहेत. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या म. भा. भोसले यांचे 'पाझर' गार सावली, पाहुणेर, नांदाय जाते, अहेवलेग इ. कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत ग्रामीण परिसरात जगलेले भोसले यांनी ग्रामीण कथात ग्रामीन जीवन रंगविले.

१९४५ ते १९५० च्या दरम्यान गंगाधर गारगीळ, अरविंद गोखले पु. भा. भावे यांनी मराठी नागर कथा लिहल्या, नवकथेचा उदय त्यांच्यापासून झाला. त्यांच्यासोबतच व्यंकटेश माडगुळकर यांनी दुष्काळी माणदेश व रंजलेला माणूस कथेत आणला. त्यांच्या जिवंत अनुभवांनी ग्रामीण कथा रसरसून आली. ग्रामीण कथा विकसित झाली. लोकप्रिय झाली. त्यांच्या गावाकडच्या गोष्टींनी शैलीचा अनगडपणाही मराठी साहित्याला दिला आहे माडगुळकरांच्या कथा या प्राधान्याने व्यक्तिरेखाप्रधान आहेत. ज्वलंत वास्तवाचं जिवंत चित्रण हे माडगुळकरांच्या कथेचे वेगळेपण आहे. माडगुळकर यांच्या काळात शंकर पाटिल यांनी ग्रामीण कथेच्या विकासात लक्षणीय भर घतली आहे त्यांचे वळीव, आभाळ, ऊन, भेटीगाठी, धिंड, वावरी शेंग, खुळ्याची चावडी पाहुणी फक्कड गोष्टी, खेळ खंडोबा, गारवेल इ. कथासंग्रह वाखाण्याजोगी झाली आहेत. ग्रामीण मनातील विविध ताणतणावातून निर्माण झालेली सुक्ष्म तरल आंदोलने व त्यांचे ग्रामीण निसर्गाशी असलेले संयोगी नाते यांनी त्यांची कथा आकार घेते. त्यांच्या ग्रामीण जीवनातील स्त्री ही ग्रामीण विशिष्ट मानसिकतेतुन अत्यंत संवेदनशीलतेने चित्रित झाली आहे. मराठी ग्रामीण कथेत स्त्रीचे हे अंतरंग खुले करणारे मर्मबंध शंकर पाटील यांच्या कथेतच प्रथमत: प्रकट झालेले दिसतात.

विदर्भातील लोकजीवनाचे चित्रण करणारे वामन चोरघडे यांनी ज्या थोड्याच ग्रामीण कथा लिहल्या त्या नवकथेला जवळ जाणाऱ्या आहेत. मराठवाड्यातील प्रादेशिकतेचे यथोचित चित्रण करणारे बी. रघुनाथ यांनी तेथील माणसाचं 'जगण' याच प्रत्ययकारी चित्रण केलं आहे ग. दि. गाडगुळकर यांच्या कथेमध्ये माणदेशाच्या प्रदेशातील अनुभव चित्रीत होतांना दिसतो. त्यांच्या लपलेला ओघ बांधावरच्या बाभळी, वेग आणि इतर कथा हे कथासंग्रह त्याची साक्ष देतात. द. मा. मिरासदार यांनी ' माझ्या बापाची पेंड' माकडमेवा चकाट्या, हसणावळ, गुदगुल्या, गंमतगोष्टी,

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.

ISBN : 978-81-95551-4-9

विरंगुळा, चुटक्याच्या गोष्टी, सरमिसळ इ. कथासंग्रह लिहले. त्यांची ग्रामीण कथा विनोदी ढंगातील आहे. त्यांनी विनोदी लेखन गुणवैशिष्ट्यांनी मराठी कथा समृध्द केली आहे. अस्सल सामाजिक भान असलेला, ग्रामीण मातीची रंग असलेला लेखक अण्णाभाऊसाठे यांनी 'खुळंवाडी , बरबाद्या कंजारी, भानामती, फरारी, लाडी, आबी, गुऱ्हाळ, रानवेली, भुताचा माळा, कृष्णाकाठच्या कथा इ. कथासंग्रह लिहले आहे अण्णाभाऊ यांची कथा गावकुसाबाहेरच्या दरिद्री, उपेक्षित, अवमानित जिण्याची त्वेषपुर्ण कथा आहे. मुजोर समाजव्यवस्थेने पिळल्या गेलेल्या माणसांची कथा आहे.

शंकरराव खरात यांनीही ग्रामीण उपेक्षितांची दु:खे रंखटली आहेत बारा बलुतेदार, तडीपार, दौंडी, सांगावा, गाव—शीव , टिटवीचा फेरा ही त्यांची कथासंग्रह आहेत. रणजित देसाई यांनी रूपमहाल कणव, जाण, कातळ, मोरपंखी, सावल्या, मेघ, आषाढ, वैशाख इ. कथासंग्रहातुन कोल्हापुर जिल्हयातील चंदगड भागातील व सीमावर्ती डोंगरी मुलखातील लोकजीवनाचे व प्राणी जीवनाचे, निसर्गाचे वर्णन केले आहे. वऱ्हाडी जीवनाचे अस्सल चित्रण करणारे उध्दव शेळके यांनी शिळान अधिक आठ कथा. वानगी, घुसळण, वऱ्हाडी माणसाच्या कथा, इ. कथासंग्रह लिहले आहेत.आनंद यादव यांनी कोल्हापुर कागल परिसरातील जीवन वैशिष्ट्ये त्यांच्या कथेतुन व्यक्त केले आहे. मातीखालची माती, उखडलेली झाडे, माळावरची मैना, खळाळ, घरजावाई, डवरणी इ. त्यांचे कथासंग्रह सांगता येतील. आनंद यादवांनी ग्रामीण कथेला सुजाण सखोलता दिली.

मराठवाड्यातील रा.र. बोराडे यांनी आपल्या कथासंग्रहामध्ये दुष्काळग्रस्त परिसर मांडलेला दिसतो त्यांचे पेरणी, मळणी नातीगोती, बोळवण असे काही कथासंग्रह सांगता येतील. बोराडे यांनी आज बदलत जाणाऱ्या ग्रामीण जीवनातील स्थितिगती आपल्या कथांतुन चित्रित केली आहे. कोकणचा परिसर मधुमंगेश कर्णिक यांनी आल्या कथासंग्रहातुन मांडला. कोल्हापूर सातारा या परिसरातील चित्रण चंद्रकुमार नलगे यांच्या कथासंग्रहातुन दिसुन येते. त्यांचे अंगाई, रानकरवंद, पंढरीची वाट, अशीच एक वाट, आक्रित, हुरडा, सरकारी माणूस, सर्जा कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. खेड्यातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक बदलांचे अत्यंत वेधक चित्रनलगेच्या कथांतुन व्यक्त होते.रंगराव बापु पाटील यांनी ही 'व्हावर' रानकोंबडी मराळी इ. कथासंग्रह प्रसिध्द केले आहेत. ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण त्यांच्या कथातुन दिसुन येते. चारूता सागर यांच्या नागीण कथासंग्रहाने वाचकाचे लक्ष वेधुन घेतले होते. द. ता. भोसले यांचे अन्न, पाळत, अंग अगं म्हशी, पाऊस हे कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. विनोदाला निकोप रितीने फुलविण्याची ताकद त्यांच्या कथेत आहे. भास्कर चंदनशिव यांच्या मरणकळा, जांभळढव्ह अंगारमाती ह्या कथासंग्रहातून ऊस्मानाबाद, बीड जिल्हयाचा वैराग भाग येतो.

याचप्रकारे मुकुंद कृष्ण गायकवाड, चंद्रकांत भालेराव ब. बा. बोधे, शंकर खंडु पाटील, आनंद पाटील, द. का. हसमनीस बा. भ. पाटील, द. स. काकडे, गणेश धांडगे, मोहन पाटील, वासुदेव मुलाटे, वसंत केशव पाटील, श्रीराम गोंदकर, बा. ग. केसकर, दे.शि. दुधतकर, गणेश आपटे. देवदत्त पाटील इ. ग्रामीण कथालेखकांनी ग्रामीण कथालेखन करून मराठी साहित्याचा प्रांत समृध्द केला आहे. अशा प्रकारे मराठी कथेचा अभ्यास करतअसतांना आशय अभिव्यक्ती कलात्मक गुणवत्ता भाषा विशेष असे विविधांगे विकसित होतांना दिसतात. यामुळे मराठीकथालेखन समृध्द होतांना दिसून येत आहे.

निष्कर्ष :—

ग्रामीण कथेमुळ मराठी साहीत्य निश्चितपणे समृध्द झालेले दिसुन येते.

संदर्भ :—

१) चंद्रकुमार नलगे, ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, रिया पब्लीकेशन
२) डॉ. दिलीप भीमराव गायकवाड, साहित्य दर्शन, प्रगती बुक्स प्रा. लि. पुणे

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR. Dist.Buldana.

ISBN : 978-81-95551-4-9

COPING WITH SUCTDAL THOUGHTS

If your negative feelings caused by depression become so overwhelming that youcan't see any solution beside harming yourshelf or others you need to get help righ away. Aksing forhelp someone you trust a example if you don't feeling thatyou have any talk to tranger might be easier

- **The importance of accepting and sharing your feeling**

It can be hard to open up about how are you feeling especially when you are feeling depressed

Try not to isolate yourshelf Depression cause many of us withdrawl into our shell

But dsilating yourshelf can only make a depression worse.

Spend time with a friend who always feel you good especially those who always encourage you.

Get an activity enjoy or play games that will uplift your

mood.If you want last thing to try to stay always social.

ADOPT A GOOD HEALTHY HABBTTS

Making healthy lifestyle choice can do wonder for your mood. Things like right eating right getting regular ercercive and getting enough sleep.

AVOID AICHOLOR Drugs-you may be tempted to drink or use drugs in an escape from your feeling of a mood burst.

AIM TO SLEEP FOR EIGHT HOURS

Feeling depressed as a teenager typically disrupt your sleeping wether you are sleeping too little too much YOUR MOOD WILL SUFFER but you can get on better sleep scheduled by adopting healthy sleep habits

MANAGE STRESS AND ANXIETY

For many teens, stress and anxiety can go hand with depression unrelenting stress, doubt or fear can sap your emotional energy affect your. Physical health send your anxiety lever soaring

TIPS TO MANAGE STRESS

Manage the stress in your life

- IF YOU have health concern you feel you can't talk to doctors you cantalk to or take help of ciunsellors.
- If your own negative thoughts and chronic worrying are contributing toeveryday stress level you can take steps to break the habit.
- IF YOU have health cancern you feel you can't talk to your parents aboutsuch as pregancy

HOW TO HELP A DEPRESSED TEEN FRIEND

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

ISBN : 978-81-95551-4-9

IF you're teenager with friend who seen dwon or troubled, you may suspect a depression But how do you know its not JUST a pasing phase or bad mood.

- YOUR friend dosen't want to do the things you guys used to love to do
- YOUR friend start taking about death or sucide.
- YOUR friend talk about being bad ugly, stupid or worthless

TEEN typically rely on their friends more than there parents/ or friend than on parents.

GET YOUR FRIEND TO TALK TO YOU

Starting a conversation friend to talk to parents, teacher or counsellor it might be scary for your friend to admit authority figure is they how e a problem

STICK WITH YOUR FRIEND THROUGH HARD TIMES

depression can make people to do and say things ie are hurtful or strange. But your friend is going through a very difficult time so try not to take it personally ones your friend get help they will go back being person you know and love. In meantime make sure you have other family members taking care of you. YOURfeeling is more important and it needed to be respected.

SPEAK UP IF YOUR FRIEND IS SOCIDAL

IF YOUR FRIEND IS JOKING OR TALKING ABOUT SOCIDE GIVE POSSESION AWAY OR SAYING GOODBYE, tell trusted adult immediately your only respon Responsibility at that time is to get your FRIEND HELP. It is better to have a friend who is temproraly angery at you then one who is no longerlive or alive.

This are some of these very useful tips through this idea we can help a teenager to overcome their depression problem.

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts Comm. College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

SMT KAVERIDEVI KEDARMAL AGRAWAL ARTS & COMMERCE COLLEGE
MALKAPUR, DIST: BULDHANA

Department :Political Science							
Sr. No.	Title Of Paper	Name Of Authors	Department Of Teacher	Name Of Journal	Year Of Publication	ISBN/ISSSN Number	Impact Factor - (SJIF)/Indexing
1	स्त्रीवादी चळवळ Feminist movement	Prof.Dr.Alka Jadhao ›	Political Science	भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी -अथर्व प्रकाशन Political and Social Movements in India - Atharva Publications	2019-2020	ISBN13:978-93-88544-74-0	—
2	**स्त्री –पुरुष समानता व भारतीय संविधान –तत्व वव्यवहार** **Equality between men and women and the Indian Constitution – principles and practices**	Prof.Dr.Alka Jadhao ›	Political Science	B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal	2020-2021	ISSN:2278-9308	(SJIF)7.675
3	मानवाधिकार व भारतीय संविधान Human Rights and Indian Constitution	Prof.Dr.Alka Jadhao ›	Political Science	B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal	2020-2021	ISSN:2278-9308	7.676
4	भारतीय विचारवंताचे व संताचे भारताच्या जडणघडणीत योगदान : संत तुकडोजी महाराज दलित ग्रामीण स्त्रीवादी कार्य Contribution of an Indian thinker and saint in the making of India: Sant Tukdoji Maharaj Dalit Rural Feminist Work	Prof.Dr.Alka Jadhao ›	Political Science	B-Aadhar Multidisciplinary International Research Journal	2021-2022	ISSN-2278-9308	8.575
5)	स्त्री –पुरुष समानता व भारतीय संविधान –तत्व वव्यवहार Equality between men and women and the Indian Constitution – principles and practices	Prof.Dr.Alka Jadhao ›	Political Science	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील समतामुलक समजरचन (स्थिती गती आणि आम्ही)	2021-2022	ISBN:978-93–91305-53-6	–

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी

(1)

मुख्य संपादक
प्राचार्य. डॉ. आय. डी. पाटील
संपादक
प्रा. डॉ. आर. एन. शेवाळे
प्रा. पी. एम. सोनवणे

अथर्व पब्लिकेशन्स

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm
College, MALKAPUR.

0196432

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी
Political and Social Movements in India

© सर्व हक्क

ISBN 13 : 978-93-88544-74-0
पुस्तक प्रकाशन क्र. ६८३

प्रकाशक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी, जळगाव ४२५००१. संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : १०/०८/२०१९
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ ९९५/-

विद्याभारती शैक्षणिक मंडळ अमरावती संचलित संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, मुक्ताईनगर येथे दिनांक १०/०८/२०१९ रोजी झालेल्या एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रातील निवडक लेख

या पुस्तकात समाविष्ट लेखांचे हक्क ज्या-त्या लेखकाकडे असून त्यांच्या मताशी मुख्य संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

* शुभेच्छा संदेश

विद्या भारती शैक्षणिक मंडळ, अमरा
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मुक्ताईनगर येथे
चर्चासत्रात आपले संशोधन सादर करणाऱ्या सर्व
नात्याने शुभेच्छा देतो.

आजची भारताची एकुण परिस्थिती पाहता
आजची पिढी समर्थपणे उभी आहे, यात शंका नाह
सुकर करण्यासाठी चळवळी जन्माला आल्या.
पाठीवर ऐतिहासिक महत्वाचे स्थान नोंदवलेले अ

या चळवळींची चर्चा या चर्चासत्राच्या नि
व आजच्या विद्यार्थ्यास तो संस्कार दिला जाव
लढून जगण्याचा मार्ग सुकर करता यावा, यासाठ
असते. या चर्चासत्राच्या माध्यमातून हे घडेल,
महाविद्यालयाचे प्राचार्य, संयोजक, चर्चक व ज्ञान
शुभेच्छा देतो.

धन्यवाद.

अध्यक्ष,

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

- स्त्रीवादी चळवळ ९९
  - प्रा. डॉ. अलका काशिराव जाधव, मलकापूर
- भारतातील स्त्रीवादी चळवळ १०४
  - प्रा. डॉ. शुभांगी दिनेश राठी, भुसावळ
- महिला बचत गट : महिला सक्षमीकरणाची चळवळ १११
  - डॉ. रामचंद्र जे. गायकवाड, अर्जापूर, जि. नांदेड
- भारतातील स्त्रीवादी चळवळीची वाटचाल ११६
  - प्रा. डॉ. कल्पना आर. टेकाडे, नागपूर
- महिला चळवळीपुढील आव्हाने व उपाययोजना १२२
  - सहा. प्राध्या. बोयेवार यादव बाबुराव, दोंडाईचा
- स्त्रीवादी चळवळ १२७
  - निकिता अनिल शेंडगे, पुणे
- स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर १३१
  - प्रा. डॉ. रत्ना लाला जवरास, बोदवड
- महिला सबलीकरण चळवळ - एक अध्ययन १३७
  - डॉ. सुखनंदन ढाले, हिंगोली
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्रीविषयक चळवळ १४६
  - प्रा. डॉ. संदीप कडू माळी, मुक्ताईनगर
- स्त्री चळवळीचा उदय १५०
  - प्रा. हंगरगेकर विठ्ठल निवृत्तीराव, हनेगाव, जि. नांदेड
- स्त्रीवादी इतिहासलेखन १५५
  - वळवी विश्वास गोरखनाथ, जळगाव
- स्त्रीवादी चळवळ आणि विज्ञान साहित्य १६१
  - प्रा. डॉ. वंदना लव्हाळे, मुक्ताईनगर
- राष्ट्रीय महिला आयोग आणि स्त्री विकास १६७
  - प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी, हनेगाव जि.नांदेड
- आदिवासी स्त्री चळवळीत कॉ. नजूबाई गावित .... १७१ यांचे योगदान
  - शंकर दिलीप यशोद, अमळनेर

स्वातंत्र्य चळवळ

- भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील महाराष्ट्रातील .... १७६ स्त्रियांचा सहभाग
  - प्रा. भिकन रामदास मिस्तरी, मुक्ताईनगर
- स्वामी रामानंद तीर्थ आणि हैदराबाद मुक्ती चळवळ १८२
  - डॉ. प्रा. चित्रा मुकदेव पाटील, भडगाव
- महाराष्ट्रातील सबाल्टर्न लोकलढा (इ. स. १८१८ ते १८५७ च्या संदर्भात) १८७
  - प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे, रिसोड, जि. वाशिम
- भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि .... १९२ नाशिक जिल्ह्यातील स्त्रिया
  - मंजुश्री आप्पासाहेब जाधव, मुक्ताईनगर
  - प्रा. डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर, मुक्ताईनगर
- असहकार चळवळीत मुक्ताईनगर (एदलाबाद) .... १९९ तालुक्याचे योगदान
  - प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन, भालोद
- भारतीय क्रांतीकारी चळवळीतील क्रांतीकारकांचे .... २०३ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यासाठी विदेशात केलेले कार्य
  - प्रा. उमेश मनोहर राऊत, मलकापूर
- भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ २१०
  - डॉ. डी. डी. कोल्हेकर, उमरी, जि. नांदेड
- पुर्व खान्देशातील भुमिगत चळवळीत .... २१५ जनसमुदायाचे योगदान
  - प्रा. व्ही. बी. पाटील, यावल
- देशभक्त रामचंद्र अनंत कानिटर २१८
  - डॉ. नामदेव वा. ढाले, बुलडाणा
- क्रांतीकारी चळवळ २२५
  - रुपसिंग दशरथराव राठोड, अकोला
- [illegible]तीय स्वातंत्र्य चळवळीतील पुर्व खान्देशचा सहभाग २३१
  - हितेश लिलाधर भोरटके, रावेर

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College ...

चळवळ ही श्रमिक, दलित, शोषित, पददलित जनतेच्या आंदोलनाचाच एक अविभाज्य भाग आहे असेच म्हणावे लागेल.

महिला विषयीच्या धोरणामध्ये महिलाविरोधी अत्याचाराचे निर्मूलन करण्यासाठी पाऊले उचलण्यात आली. त्यामुळे हे महिला धोरण महिला विकासाच्या दृष्टीने टाकलेले प्रथम पाऊल होते. त्यात महिला संरक्षण, महिला ग्रामसभा, स्वयंसहाय्यता गटातून महिला सक्षमीकरण असे प्रयत्न करण्यात आले.

महिला चळवळीचे यश – अज्ञान व अन्यायाच्या काळोखात सापडलेल्या स्त्रीला आज अन्यायाविरुध्द आवाज उठविण्याची संधी प्राप्त झाली. अज्ञानाच्या अंध:काराला दूर सारून साक्षरतेचा दर गाठण्याच्या प्रयत्नाला यश आले.

- महिला चळवळीच्या योगदानामुळे महिलांच्या समस्यांना महिलांनीच सोडविण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यामध्ये निर्माण झाले.
- ८ मार्च हा दिवस आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस म्हणून संपूर्ण देशभर साजरा केला जाऊ लागला.
- ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षणाचा निर्णय घेण्यात आला.
- महिला बचत गटातून त्यांचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास होऊ लागला.
- महिला ग्रामसभेची संकल्पना मांडण्यात आली.
- बालविवाह प्रतिबंधक कायदा १९७९ करण्यात आला.
- हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ करण्यात आला.
- स्त्रियांच्या संरक्षणार्थ कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा २००५ करण्यात आला.

अशा प्रकारे महिला चळवळीतून कुटुंब, समाज आणि राजकारण यातून होणारी तिची प्रगती स्त्रियांची व्यक्तिगत प्रतिमा उजळून टाकत आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास या पंचसुत्राने तिचे व्यक्तीत्व आकारास येऊ लागलेले दिसून येत आहे. हे महिला चळळीचेच यश आहे असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. देव वि.रा. – स्त्री चळवळीची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००२.
२. डॉ.गोटे – गव्हाणे शुभांगी, महिला सबलीकरण, वरद पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद,
३. गोऱ्हे निलम, नारी पर्व, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९९७.
४. भारतीय स्त्री, हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था, १९६७.
५. रानडे प्रतिभा, स्त्री प्रश्नांची चर्चा, एकोणिसावे शतक.
६. डॉ.दाते, डॉ.ढोबळे, प्रमुख राजकीय विचारप्रणाली, विद्या बुक्स पब्लिशर्स,

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR
Dist. Buldhana

स्त्रीवादी चळवळ

प्रा. डॉ. अलका काशिराव जाधव
श्रीमती के. के. अग्रवाल कला व वाणिज्य महाविद्यालय मलकापूर ता. मलकापूर जि. बुलढाणा .

सारांश :

सृष्टीचे सर्वात सुंदर अपत्य म्हणजे 'मानव' व मानवाची दोन अविभाज्य [illegible] ''स्त्री व पुरूष'' प्राचीन भारतीय इतिहासाने स्त्रीला पवित्र ईश्वरी दर्जा प्रदान केला आहे. लक्ष्मी दुर्गा आणि सरस्वती ह्या तीन अनुक्रमे समृध्दी, शक्ती किंवा सामर्थ्य, बुद्धीमत्तेच्या, प्रतिकात्मक देवता मानल्या गेल्या. ज्या ठिकाणी स्त्रीची पूजा होते त्या ठिकाणी परमेश्वर वास करतो असा उल्लेख प्राचीन धर्मग्रंथात आढळतो. वैदिक साहित्याच्या अवलोकनानंतर असे दिसून येते की आपल्या देशात स्त्रियांना मोठे गौरवपूर्ण स्थान देण्यात येत होते. स्त्रिया राजकीय, सामाजिक आणि प्रशासकीय कार्यात अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडीत असत.

मात्र वेदोत्तर काळात हा विचार प्रभावीपणे मांडला गेला नाही तर समाजाचे वर्ण व वर्गवार झालेले विभाजन तसेच स्त्रियांपेक्षा पुरूष अधिक श्रेष्ठ असल्याबाबतची भावना याचा परिणाम स्त्री स्वातंत्र्याचा ऱ्हास होण्यास झाला. आणि समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनही संकुचित झाला स्त्रियांकडे केवळ उपभोक्त्या वस्तु किंवा लुटून नेण्याची मालमत्ता म्हणून पाहिल्या गेले. स्त्रियांची खरेदी – विक्री व दास्यत्वाची कल्पना पुढे आली. त्यामुळे तत्कालीन समाजात मोठे भय निर्माण झाले होते. ब्राम्हण साहित्याने मुलांच्या तुलनेत कन्येस हीन ठरविले. एवढेच नव्हेतर कन्येस दु:खाचे कारण असल्याचे घोषित केले, अथर्व वेदात कन्येच्या जन्माची स्पष्ट निंदा केली आहे.

उद्दिष्टे :

१) महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी 'स्त्री चळवळी' दिलेले योगदान.
२) राष्ट्रीय समाजसुधारकांनी स्त्री बाबत समाजाची मानसिकता बदलविण्यास दिलेले योगदान.
३) प्राचीन व आधुनिक काळातील स्त्री चे रूप.
४) महिला सबलीकरण, सशिक्तीकरण, स्त्री भ्रुणहत्या व इतर आधुनिक काळातील स्त्री समोरिल आव्हाने स्पष्ट करण्यासाठी या विषयाची निवड केली.

महत्त्व :

वेदकाळातील स्त्रियांचे अस्तित्व वेदोत्तर काळातील स्त्रींची परिस्थीती

यामधे बरीच तफावत आहे. त्या काळातील अस्तित्वासाठी महाराष्ट्र नव्हे तर भारतात अनेक समाजसूधारकांनी पूढाकार घेऊन समाजाची स्त्रीबाबतची मानसिक्ता बदलविण्याचा प्रयत्न केला. भारताचा इतिहास आणि संस्कृतीत स्त्रियांना महत्वाचे स्थान आहे. वैदिक काळात स्त्रियांना कुटुंब आणि समाजात सन्मान आणि प्रतिष्ठा होती नंतरच्या काळात मात्र स्त्रियांच्या स्थितीत परिवर्तन झाले प्राचीन व मध्ययुगीन भारतात अनेक उल्लेखनीय स्त्रिया होऊन गेल्या आहेत त्यांची नोंद इतिहासात आढळते. नागरिका, प्रभावती गुप्ता, रझिया सुलतान, राजमाता जिजाबाई, महाराणी ताराबाई व अहिल्याबाई होळकर यांनी चांगल्या पध्दतीने प्रशासन चालविले. एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांवर बरेच निर्बंध लावण्यात आले. त्यांना शिक्षणापासून वंचीत ठेवण्यात आले. त्यामूळे सावित्रिबाई फुले, पंडिता रमाबाई , रमाबाई रानडे व ताराबाई शिंदे यांनी भारतातील स्त्री चळवळीचे तीन टप्पे करता येतील पहिला टप्पा (१८३०-१९१५), दुसरा टप्पा (१९१५-१९४७), तीसरा टप्पा (१९४७) पासून पूढे सती बंदी (१८२९), विधवा पुनर्विवाह कायदेशिर मान्यता (१८५६), स्त्रीभ्रूणहत्या प्रतिबंध (१८७०), आंतरजमातीय विवाहांस मान्याता १८७२, संमतीवयामध्ये वाढ १८९१ यांचा समावेश होतो. दुसऱ्या टप्यामध्ये भारत महिला परिषद, भारत स्त्री महामंडळ विभीन्य इंडियन असोसिएशन (WAI) नॅशनल कौन्सिल ऑफ वूमेन्स कॉन्फरन्स (AIWV) या संघटनांचा उदय होतो. या संघटित चळवळीद्वारे प्रांतामध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार १९२१, स्त्रीयांना मर्यादित प्रमाणात मालमत्तेचा हक्क १९३७ या सारखे महत्वपूर्ण बदल झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चळवळीचे पुन्हा तीन टप्पे करता येतील १९४७ पासून ते १९७० च्या दशकापर्यंत राष्ट्र बांधणीच्या कार्यात प्रधान्य दिले गेले.

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीमधे समाजसुधारक व प्रबोधनकार यांचे यथोचित प्रयत्न आजच्या स्त्री विकासाच्या वाटचालीचे मुख्य स्त्रोत ठरतात. आणि सावित्रीबाईंनी सहजीवनाच्या वाटेत एकमेकांना समजून घेत सत्यशोधनाची चळवळ स्वत:च्या जीवनापासूनच सरू केली. ज्योतिरावांच्या मार्गदर्शनाखाली स्त्रियांची सुधारणा करण्यासाठी महीला सेवा मंडळाची स्थापना केली. १८५२ मधे सर्व जातीधर्माच्या स्त्रियांनी एकत्र यावे या हेतूने मंडळाच्या अध्यक्षेखाली एक तिळमूळ समारंभ आयोजित करून स्त्रीयांना संघटीत केले.

प्रौढ शिक्षण व स्त्रियांसाठी रात्रीची शाळा या यशस्वी प्रयोगाच्या जननी सावित्रीबाई फुले होत्या. ज्योतिबांनी सत्यशोधक पध्दतीने विवाह लावले त्यात त्या त्यांच्या सोबत होत्या विधवा विवाह, स्त्री विधवा

...पल्यांच्या विरोधातील आंदोलनात तसेच कुमारीमातांचा सांभाळ करण्यासाठी त्यांनी न्यायालये आधार गृहे काढली.

आगरकर हे एक व्यक्तिमत्व होय. आगरकर हे स्वत: व्यक्तिवादी विचारवंत असल्यामुळे त्यांनी स्त्रीयांच्या प्रश्नांकडे गांभीर्याने लक्ष दिले आगरकरांनी स्त्रीची दुर्दशा करणाऱ्या केशवपन, बालविवाह या अन्याय रूढीवर हल्ला केला स्त्री शिक्षण, विधवा, विवाह बालविवाह या संकल्पनांचा पुरस्कार केला स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्या शिवाय समाज दर्जा मिळणार नाही हे सांगणारे आगरकर हे महाराष्ट्रातील पहिले विचारवंत आहेत. आगरकरांनी 'सुधारक' मधून परखड विचार मांडून तात्वीक दृष्ट्याा स्त्रियांच्या प्रश्नांबाबत जागृती केली मराठी स्त्रियांचा उद्धार कार्यातील त्यांचा वाटा मोठा आहे.

स्त्रियांच्या कृतीला खऱ्या अर्थाने प्रेरणा आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळण्याचे श्रेय गांधीजींना जाते. संसार व मुलांचे संगोपन या शिवाय वेगळेही कार्य स्त्रीया करू शकतात ते करण्यात काहीही गैर नाही हे मुख्य रूजविण्याचे कार्य गांधीजींनी केले व तत्कालीन बुरसटलेल्या समाजाची काही प्रमाणात का होईना मानसिक्ता बदलविण्यात गांधीजी यशस्वी झाले त्याचा परिणाम त्यांच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या सहिंसक जन आंदोलनात हजारो स्त्रिया सहभागी झाल्या. सुभाषबाबूंनी स्थापन केलेल्या आझाद हींद सेनेत स्त्रियांचा वेगळा भाग करण्यात येऊन कॅप्टन लक्ष्मी स्वामिनाथन ह्या १५०० स्त्री सैनिक पथकाच्या प्रमुख होत्या.

एक स्वतंत्र्य प्रश्न म्हणून भारतीय स्त्रियांच्या विभिन्न समस्यांवर लोकसभेत बोलणारे राममनोहर लोहिया हे पहिले व एकमेव पुरूष होय संधी मिळेल तेव्हा त्यांनी स्त्रियांच्या अनेक दुर्लक्षित प्रश्नांकडे लोकसभेमार्फत देशाचे लक्ष वेधले आणि स्त्री पुरूष समानतेचा आग्रह धरला. डॉ. लोहिया म्हणतात भारतात फक्त रामराज्य आणून चालणार नाही तर सिता रामराज्य आले पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनकाळाचे प्रमुख सूत्र म्हणजे त्यांनी सिध्द केलेले स्त्री - पुरूष समानतेवर आधारलेल्या नव्या समाजाच्या दिशेने स्वतंत्र भारताच्या दिशेने टाकलेले महत्वाचे पाऊल होय महिलामधे राष्ट्रीय, सामाजिक, राजकीय हक्क आणि कर्तव्ये तसेच नागरिकत्वाची जाणीव निर्माण करणे आणि त्यांना लोकशाही समाजवादी दृष्टीकोन देणे यासाठी बाबासाहेबांनी प्रथम कायद्यात आणि नंतर भारतीय राज्यघटनेमधे संरक्षक अशा तरतूदी समाविष्ट करून घेण्याचा सदैव प्रयत्न केला.

प्रामुख्याने संपूर्ण समाजाच्या विकासाचे मूळ सूत्र स्त्रीला मानलेले आहे. प्रत्येक राष्ट्राच्या प्रगतीची वाटचाल ही स्त्रियांच्या प्रगतीपर अवस्थेवर अवलंबून

Verified & Found Correct

पाहतो. त्यांच्याशी शक्य तितकी चांगली वागणूक करतो व म्हणूनच अमेरिकन लोक स्वतंत्र, संपन्न, शिक्षीत व उत्साही आढळतात. आपला भारत देश अवनत होण्याचे मुख्य कारण हेच की शक्तीच्या नारी रूपी सजीव प्रतिमांना (स्त्रियांना) आपण मुळीच सन्मान देत नाही. भारतात दोन गोष्टी अत्यंत वाईट आहेत. स्त्रियांना पायदळी तुडविणे व जाती बंधनातून गरिबांची पिळवणूक करणे अश्या समकालीन समाजातील स्त्रीया स्वतःचे प्रश्न सोडविण्यासाठी समर्थ व्हावे म्हणून खरे शिक्षण दिले जाते. त्यांनी आपल्या भाषणातून वरील बाबी समाजाच्या समोर मांडण्याचा प्रयत्न केला.

समर्थ रामदास स्वामींनी आपल्या वैचारिक चळवळीत तत्कालीन समाजात स्त्रियांचे जे हाल होत होते त्याचे मार्मिक विवेचन समर्थांनी असे केले. स्त्रियांच्या अब्रुची होणारी राखरांगोळी ह्या विषयी त्यांच्या मनात द्वेष-चीड होती. स्त्रियांना भ्रष्ट केले, त्यांना परदेशी गुलाम म्हणून विकले, त्यांचे हाल करून त्यांना मारण्यात आले या बद्दल ते केवळ खंतच व्यक्त करीत नाही तर आपल्या समाजातील एक नागरिक, स्वंतत्र व्यक्ती म्हणून मानाने सुरक्षितपणे जगता आले पाहिजे. असे विचार मांडुन रामदासांना स्त्रियांना कुटुंबात दुय्यम स्थान देणे किंवा आपला म्हणून तिला परावलंबी ठेवणे मुळीच मान्य नव्हते.

निष्कर्ष:

भारतीय समाज जीवनाचा अभ्यास करतांना समाज परिवर्तनाच्या दृष्टीने स्त्रियांचा कार्यभाग किती महत्वाचा आहे आणि त्यात त्या कितपत यशस्वी ठरल्या आहेत या अनुषंगाने समर्थ रामदास स्वामी, स्वामी विवेकानंद, महात्मा ज्योतिबाफुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आगरकर, महात्मा गांधी, राम मनोहर लोहिया या तत्वज्ञ विचारकांनी समाज सुधारकांनी आपल्या वैचारिक स्त्री चळवळीतून जे स्त्री विषयी विचार मांडलेत. त्यानुसार महात्मा फुलेंच्या काळात फुल्यांनी स्त्री समानतेच्या लढ्याला प्रथम स्थान दिले गांधीच्या काळात व्यापारी भांडवदार कुटूंबातील स्त्रीया गांधी चळवळीत उतरल्यात आणि त्यातून अखिल भारतीय महिला परिषदेचा जन्म झाला. सामाजिक समतेच्या आंदोलनात स्त्री-पुरूष समानतेवर फुले-आगरकरांनी जितका भर दिला तितकाच भर (हिंदू कोड बिल) च्या रूपाने डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री मुक्तीच्या संदर्भात दिलेला होता. त्याच्या चळवळीत त्यांनी स्त्रियांना प्रमुख स्थान दिले होते.

काळाच्या बदलत्या स्वरूपानुसार स्त्रियांची आजची स्थिती निश्चितच बदललेली आणि सुधारलेली आहे. स्त्रियांकरिता आर्थिक, शैक्षणिक सांस्कृतिक उन्नतीचे अनेक मार्ग मोकळे झालेले आहेत. आज स्त्री मुक्ती आणि स्त्री विकास या विषयावर मोठ्या प्रमाणात विचारमंथन होत आहे त्या स्वतःच्या विकास

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K.K. Agrawal Arts-Comm. College MALKAPUR

स्वसामर्थ्याने करू शकतात. परावलंबित्वाचे स्त्रीचे शतकानुशतकाचे असणारे आज स्त्रीने स्वकर्तृत्वाने आणि विविध प्रयत्नांनी दुर सारलेले आहेत. तरी समान नागरी कायद्याचा अभाव, कौटुंबिक हिंसा हुंडाबळी बलात्काराच्या घटना, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रश्न यांसारख्या समस्यांना स्त्री समाजाला आजही तोंड द्यावे लागते या समस्यांचे आकलन व त्यावरील उपाय यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. आज स्त्री पूर्णतः सुरक्षित नाही. आधुनिक काळात स्त्री समोरील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे 'स्त्री सुरक्षा' होय. नुकतच झालेल्या सर्व्हेनुसार स्त्री सुरक्षिततेच्या बाबतीत भारताचा १०८ वा क्रमांक आहे. तरी या बाबत पाऊल उचलणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया. (रेहाना धाडियाला)
२) भारतीय स्त्री आणि विकासाचे फलित (दैनिक लोकमत)
३) विविधांगी आयामातून स्त्री :- (डॉ. अलका देशमुख)

① Date

Vidya Bharati Shaikshanik Mandal, Amravati's

SANT MUKTABAI ARTS & COMMERCE COLLEGE

Muktainagar, Dist – Jalgaon (MS) – 425306
Re – Accredited "B" Grade by NAAC (CGPA 2.87)
(36 Years of Service)

One Day National Level Conference on
Political & Social Movements in India
भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी

CERTIFICATE

This is to certify that Mr/Miss/Prof/Dr. Alaka Kashinath Jadhav
of Smt. K. K. Agrawal Arts & Com. College, Malkapur.
has actively participated in the National Level Conference on 'Political & Social Movement in India' - 'भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी' organized by the Department of Political Science & History of Sant Muktabai Arts & Commerce College Muktainagar, on 10th August, 2019. He/She has presented/participated a paper entitled "स्त्रीवादी चळवळ" in plenary session. His/Her participation is appreciated.

R. H. Bhowate Convener	Prof. P. M. Sonawane Convener	Prof. L. B. Gaikwad Academic Co-coordinator	Dr. I. D. Patil Principal

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

(2)

prof Dr. A. Jadhav

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January - 2021

ISSUE No - CCLXXIII (273) B

Directive Principles of State & Policy Making –Expectations & Reality

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor :
Dr D. R. Gawande
Principal,
Smt. Salunkabai Raut
Arts and Commerce College,
Wanoja District. Washim

Editor :
Dr. Mamta V. Pathrikar
Associate Professor ,
Smt. Salunkabai Raut
Arts and Commerce College,
Wanoja District. Washim

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)B
ISSN : 2278-9308
January, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	भारतीय लोकशाही आणि गांधी प्रणीत पंचायत राज **प्रा. डॉ. संदीप भि. काळे**	1
2	राज्याच्या धोरणनिर्मीतीत राज्यनितीच्या मार्गदर्शक तत्वाची उपयुक्तता **प्रा. डॉ. ममता विजयराव पाध्रीकर**	7
3	राज्यधोरणाचे निदेशक तत्वे आणि महिला सबलीकरण **डॉ. विनोद मारोतराव मुडे**	12
4	भारतीय संविधान आणि मार्गदर्शक तत्वांची फलश्रुती **प्रा.डॉ. विलास आघाव**	18
5	स्वस्थ शरीर आणि मानसिक शांतीसाठी संगीताची भुमिका **प्रा. अंजू फुलझेले**	23
6	भारतातील सांसदीय लोकशाही व न्यायालयीन सक्रियता **प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे**	26
7	स्त्री सक्षमीकरणात राज्याची वाटचाल **प्रा. सि. के. भोवते**	30
8	पर्यावरण प्रदुषण — एक जागतिक समस्या **प्रा. शिवचरण नामदेव घांडे**	36
9	कल्याणकारी राज्य आणि निती निर्देशक तत्वे **डॉ. भालेराव जे.के.**	41
10	कोरोनाचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम आणि त्यावरील उपाययोजना **डॉ.विशाखा जगन्नाथ डेरे**	45
11	बालमजूर : एक समस्या **डॉ.विजय कृष्णराव काळे**	50
12	राज्यनितीची मार्गदर्शक तत्वे आणि सर्वांगिण विकास **प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे**	56
13	भारताच्या संविधानातील राज्य धोरणांची निर्देशकतत्वे आणि महिला सक्षमीकरण **प्रा. ज्योती काळबांडे (खंदारे)**	61
14	"Directive Principles of state & policy making - Expectations & Reality" (Social, Literal and Gandhi an Principles of is policy and its reality.) **श्रीमती कोळेकर विजया अशोक**	65
15	महिला सबलीकरण **प्रा. मोरे सीमा लक्ष्मण**	71
16	राज्यधोरणाची मार्गदर्शक तत्वे आणि सामाजिक न्याय **प्रा. डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे**	74
17	आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद — एक जागतीक समस्या **प्रा. आर. आर. पाटील**	78
18	राज्यधोरणातील नितीनिर्देशक तत्वे : स्वरूप व महत्व **डॉ. संजय गोरे**	81
19	भारतीय संविधानातील आदिवासी समाजाविषयीच्या संरक्षणात्मक तरतूदी **श्री. संजय अर्जुन लेंगरे**	85

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

20	मार्गदर्शक तत्वे आणि सक्तीचे शिक्षण **सिद्धांत चंद्रकांत सोनवणे**	88
21	मार्गदर्शकि तत्वे आणि सामाजिक न्याय **प्रा. डॉ. तनपुरे संभाजी शामराव**	92
22	महाराष्ट्रातील ठाकरे सरकारच्या एक वर्षातील कामगिरीचा परामर्श **शरद बाबुराव सोनवणे**	99
23	राजनितीची मार्गदर्शक तत्वे व महिला विकास **डॉ. विजया एच. राऊत**	105
24	महिला सक्षमीकरणामध्ये सावित्रीबाई फुले यांची भूमीका **प्रा. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे**	110
25	भारतीय राज्यघटने मधील मार्गदर्शक तत्वा नूसार शिक्षणाचे महत्व **प्रा. डॉ. राजेंद्र एम. झाडे**	115
26	राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे : आरोग्याच्या हक्काच्या संदर्भात **श्री. संतोष भावार्थे**	117
27	समान नागरी कायदा — अपेक्षा व वास्तव **प्रा. डॉ. बबिता येवले**	120
28	भारतीय राज्यघटना आणि महिलांचे अधिकार प्रा.डॉ.संध्या चर्जन	124
29	समान नागरी कायदा **प्रा. डॉ. मनिषा यादव**	127
30	भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्वे आणि सामाजिक न्याय **दिलीप दामु कुमरे**	132
31	राज्याची नितिनिर्देशक तत्वे आणि सामाजिक न्याय प्रा. संतोष मारोतराव रामटेके	137
32	कोव्हीडच्या अति जागरूकतेमुळे मानसिक स्वास्थावर होणारा परिणाम व त्याचे उपाय **प्रा.सतीश आनंदराव काळे**	142
33	राज्याची मार्गदर्शक तत्वे **डॉ.सुनिल पिंपळे**	144
34	जागतिकीकरणाचा भारतीय कल्याणकारी राज्यावर पडलेला प्रभाव **संभाजी अंकुश तांबे**	146
35	सार्वजनिक आरोग्य : कोरोना एक आव्हान **सुभाष किशनराव पोले**	150
36	१९७५ नंतरच्या स्त्रीवादी कवितेतील मुल्ये **प्रा.बापुराव सहदेव डोंगरे**	157
37	राज्यनितीची मार्गदर्शकतत्वे आणि शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण **डॉ.मनीषा द. पवार**	162
38	भारतीय संविधानात स्त्रियांचा मानवाधिकार **प्रा.नरेंद्र विश्वनाथ झाडे**	165
39	मार्गदर्शक तत्वे आणि सामाजिक न्याय **प्रा.सौ.वर्षा उदय काकड**	171
40	स्त्री — पुरुष समानता व भारतीय संविधान — तत्व व व्यवहार **प्रा.डॉ. अलका का. जाधव**	174

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, CCLXXIII (273)B
ISSN : 2278-9308
January, 2021

स्त्री — पुरुष समानता व भारतीय संविधान — तत्त्व व व्यवहार

प्रा.डॉ. अलका का. जाधव
श्रीमती के. के. अग्रवाल कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मल्कापुर,
जि. बुलढाणा

प्रस्तावना :—

स्त्री—पुरुष समानता म्हणजे एकमेकांचा आदर, एकाने दुसऱ्याला आदरपूर्वक वागणूक देणे. आजकाल स्त्री—पुरुष समानता या विषयावर पुष्कळ चर्चा होतानी दिसते. पण ही समस्या अलिकडची नाही तर त्याची मुळे वैदोत्तर काळात रोवली गेली. वेदोत्तर काळात हा विचार प्रामाणिकपणे मांडला गेला नाही तर समाजचे वंश व वर्णवार झालेले विभाजन तसेच स्त्रीयांपेक्षा पुरुष अधिक श्रेष्ठ असल्याबाबतची भावना याचा परिणाम स्त्री स्वातंत्र्याचा ऱ्हास होण्यास झाला आणि समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनही संकुचित झाला. स्त्रीयांकडे केवळ उपभोक्त्या वस्तू किंवा लुटून नेण्याची मालमत्ता म्हणून पाहिल्या गेले. स्त्रीयांची खरेदी विक्री, व दायत्वाची कल्पना पुढे आली. यामुळे तत्कालीन समाजात मोठे भय निर्माण झाले होते. ब्राम्हण साहित्याने मुलांच्या तुलनेत कन्येस हीन ठरविले एवढेच नव्हे तर कन्येस दुःखाचे कारण असल्याचे घोषित केले. त्या काळातील स्त्री अस्तित्वासाठी महाराष्ट्र नव्हे तर भारतात अनेक समाजसुधारकांनी पुढाकार घेऊन समाजातील स्त्रीबाबतची मानसिकता बदलविण्याचा प्रयत्न केला. सावित्रीबाईंनी सहजीवनाच्या वाटेत एकमेकांना समजून घेत सत्यशोधनाची चळवळ स्वतःच्या जीवनापासूनच सुरु केली. ज्योतीरावच्या मार्गदर्शनखाली स्त्रीयांची सुधारणा करण्यासाठी महिला सेवा मंडळाची स्थापना केली. याचा अर्थ वैदिक काळात स्त्री—पुरुष समानता नव्हते असे नाही. या काळात तर स्त्रीयांना कुटूंब आणि समाजात सन्मान आणि प्रतिष्ठा होती. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात भारतात अनेक उल्लेखनीय स्त्रिया होवून गेल्या आहेत, त्याची नोंद इतिहासात आढळते.

स्त्री—पुरुष समानतेचा खरा मुद्दा हा राष्ट्र —राज्य संकल्पनेच्या काळात झालेला दिसून येतो. या काळात युरोप आशिया खंडातील अनेक नवोदित राष्ट्र निर्माण झाली. वसाहतीच्या जखडयातून त्यांना स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आणि त्यांनी स्वतःचे आस्तिव निर्माण करण्यासाठी स्वतःचे देशाचे सार्वभौमत्व सिध्द करण्यासाठी स्वतःहाची स्वतंत्र यंत्रणा चालविण्यासाठी एक मुलभूत चौकट तयार केली ज्याला प्रत्येक देशाचे संविधान म्हटले गेले हे संविधान प्रत्येक देशाची एक ओळख आहे असे म्हणतात. जो देश या संविधानाच्या माध्यमातून जनतेला जास्तीत जास्त मुलभूत अधिकार प्रदान करतो, त्या देशात क्रांती होण्याची शक्यता नसते आणि जो देश नागरिकांना अधिकार प्रदान करत नाही तो वाळूने बनविलेल्या इमारतीसारखा असतो. धक्का लागला की खचून जातो?

त्याचप्रमाणे भारत हा लोकशाही प्रधान देश आहे. त्याची ही ओळख पूर्णतः त्यांच्या संविधानावर अवलंबून आहे आणि म्हणून भारताच्या संविधानाने जनतेला कुठलाही प्रकारचे मतभेद न अधिकार प्रदान केले व ते सुरक्षित राखन्याचे आश्वासन दिले.

<u>उद्देश :</u>

१. स्त्री—पुरुष समानता व भारतीय संविधानाची भुमिका.
२. स्त्री—पुरुष समानतेचा समाज जिवनात झालेले बदल.
३. भारतीय संविधानातील तरतुदी व खरे वास्तव्य.

भारतीय संविधान — तत्व व व्यवहार :—

भारतीय महिलांना मतदानाचा हक्क देण्यास इंग्रजांचा विरोध होता तरी हे जगातील असे संविधान आहे, ज्याने संविधान निमित्तीच भारतातील १८ वर्ष अशा स्त्री—पुरुषांना, प्रौढ मताधिकार दिला. कुठल्याच प्रकारचा मतभेद, जात, पात, धर्म, लिंग, वंश असा कुठलाच भेद केला नाही. हे भारतातील स्त्री—पुरुष समानतेबाबत उचलेले पहिले पाऊल म्हणावे लागेल. इतर देशामधील स्त्रीयांना कितीतरी नंतर पुरुषपेक्षा मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला पण व्यवहारात खरेच असे चित्र दिसत का किती टक्के महिला निष्ठेने मतदान करतात. किती टक्के महिला मतदानाला राष्ट्रीय

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

प्रभावी कार्य करु शकणार नाही. कुटूंबाबाहेरील कार्यक्रम व क्रियांमध्ये सहभागी होण्याबाबत स्त्रियांवर विभिन्न प्रकारची बंधने लादण्यात आली आहेत.

सामान्यपणे कुटूंबप्रमुखांची पूर्वअनुमती घेतल्याशिवाय स्त्रिया कुटूंबाबाहेरील कार्यमध्ये सहभागी होत नाहीत अशा परिस्थितीत स्त्रियांच्या स्थानिक स्वशासन संस्थामधील सहभागामुळे त्यांच्या चारित्र्यावर शितोंडे उडविले जाण्याचेही शक्यता आहे. निर्वाचीत महिला प्रतिनिधीबाबत खोटया अफवा पसरवून त्यांना नामोहरम करण्याचे प्रयत्न त्यांच्या विरोधकांकडून आणि विरोधी पक्षांकडून होण्याची शक्यता नाकारता येतो. कुटूंबाबाहेरील पुरुषांमध्ये मिसळण्याबाबत म्हणजे त्यांच्याशी बोलण्याबाबत तरुण वयोगटातील स्त्रियांपेक्षा प्रौढ वयोगटातील स्त्रियांवर कमी बंधने असतात. त्यामुळे तरुण वयोगटातील निर्वाचित महिला प्रतिनिधींना सतत मानसिक ताणतणावात राहावे लागण्याची शक्यता आहे. स्थानिक स्वशासन संस्थाच्या निवडणूकीत सदस्यत्वासाठीच्या पात्रता विषयक अटीनुसार महिला व पुरुष उमेदवारांना केवळ दोन अपत्ये असण्याच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन करावे लागते. या नियमाचा पुरुषापेक्षा महिलांच्या कौटूंबिक जीवनावर विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता आहे. एवढच नव्हे तर पचांयत राज योजनेच्या स्त्री आरक्षणानुसार मिळालेल्या तिचे पदाचा वापर स्त्री प्रत्यक्ष स्वत: करते की? की पद फक्त तचे असते तर सत्ता मात्र दुसरेच कोणी चालवित ही तफावत दिसून येते किंवा निर्णय सुध्दा ती स्वत:हा घेवू शकत नाही. सत्ता चालविण्याचा अधिकार तिला नसतो.

निष्कर्ष :—

वैदीक काळ, वदौत्तर काळ यामधील संघर्षापेक्षा ५४ टक्के आता स्त्रीच्या वाटेतील संघर्ष कमी होताना दिसतो. आजा स्त्री शिक्षण सवरुन सुरक्षित बनली आहे. चारचौघात बोलण्याचा निर्णय घेण्याची क्षमता तीच्या मध्ये निर्माण झाली आहे. महिलांचे अधिकार समजून घेण्याच्या पध्दतीत बदल होत आहेत. महिलाचा कुटूंब आणि घराबाहेरील सीमा विस्तारत आहेत पण त्यांना मुक्तपणे वागण्यासाठी इतरांच त्यांच्यावरील नियंत्रण कमी करायला हवं. अधिकारांची हीच देवाणघेवाण समजणं अवघड आहे आणि त्यामुळे त्यांची अमंलबजावणी धीम्या गतीनं होतं पण समजून त्यासाठी इच्छा असेल आणि रुढीवादी विचारांना बदलण्याची इच्छा असेल तर या परिस्थितीत बदल नक्कीच होईल.

ग्रामीण. भागातील स्त्रीयाबाबत पंचायत राज व्यवस्थेत मोठया प्रमाणवर सहभागी होण्याची आणि सत्तापदी प्राप्त करण्याची संधी महिलांना प्रथमच प्राप्त झाली. निर्वाचीत आणि सत्ताधारक महिलांना त्यांच्या राजकीय कार्यासाठी तुलनात्मकदृष्टया अधिक काळासाठी घराबाहेर पडणे भाग होते. त्यामुळे केवळ राजकीय क्षेत्रातच नाही तर सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातही महिला नेतृत्वाचा विकास झाला. मोठया प्रमाणावर बचतगट स्थापन झाले. बचतगटाच्या माध्यमातून घरगुती व्यवसाय सुरु झाले. त्यातून महिलांच्या उत्पन्नात वाढ झाली. गावात देशी दारुची दुकाने बंद करण्याचा कार्यात ग्रामीण भागातील महिला मोठया प्रमाणावर सहभागी झाल्या. महिलांची आपल्या हक्काबाबतची जागृती वाढलेली दिसून आली तरी सुध्दा स्त्री—सुरक्षेतेचा प्रश्न अजूनही ऐरणीवर आहेच. जो पर्यंत समाजाची त्याबाबतची मानसिकता बदलत नाही, तो पर्यंत ही समस्या ज्वलंत आहे.

संदर्भसुची :—

१. भारतीय संविधान — भा.ल.भोळे
२. भारतीय संविधान तरतूद व वास्तव्य — डॉ.सुभाष गवई
३. योजना
४. लोकराज्य
५. वीकीपीडीया संकेतस्थळ

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

③

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

SPECIAL ISSUE-No-CCLIX (259)

Human Rights : Reality & Challanges

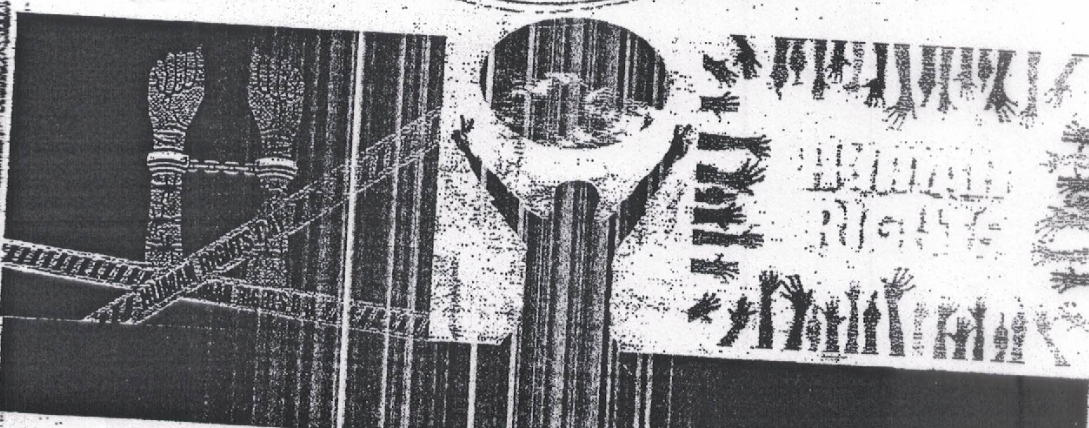

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept.O. Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor :
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 259
ISSN : 2278-9308
December,2020

मानवअधिकार व भारतीय संविधान

प्रा. डॉ. अलका काशिराव जाधव
एम. ए. (राज्यशास्त्र) एम.फील, – पी.एच.डी.
श्रीमती के. के. अग्रवाल कला व वाणिज्य महा. मलकापूर ता. मलकापूर जि. बुलढाणा

मानवाधिकार व भारतीय संविधान:—

पृथ्वीवरील प्रत्येक सजीवाला जगण्याचा अधिकार आहे. निसर्ग नियमाप्रमाणे सर्वांना जगता यावे यासाठी सर्व समावेशक अधिकार मानवासही आहे. जगणे आणि जगु देणे हाच खरा मानवी अधिकार आहे. मानवी हक्क ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने नैसर्गिक विधी या संकल्पनेचे अपत्य आहे. मानवजन्म हाच काही हक्क घेवून येतो या गृहीत कृत्यावरच या हक्काची मांडणी करता येते. मानवी हक्क हे मानवाचे मुलभुत हक्क आहेत. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वांना समान असतात. हे हक्क उपजत किंवा कायदेशीर असतात. असू शकतात. मानवाधिकार म्हणजे मानवाच्या नैसर्गिक अस्तित्वाशी संबंधीत अशा सर्व अधिकारांना मानवाधिकार म्हणतात.

मानवाधिकार संकल्पनेचा उगम:—

मानवाधिकाराचा इतिहासाशी संबंध आहे. 'द टवेल्व ऑर्टिकल्स ऑफ द बॅक फॉरेस्ट' मध्ये युरोप खंडात मानवाधिकाराचा सर्वप्रथम उगम झाला. युरोप खंडातील जर्मनी मध्ये शेतकरी — मजुरांचा असंतोष, सोवियत संघातील सुरू झालेली शेतकऱ्याच्या मागणीनुसार मानवाधिकाराचा उगम झाला. इंग्लंडचा रक्तवीहिन क्रांतीनुसार १६८८ मध्ये ' बिल ऑफ राईटस' हा कायदा झाला, जो इंग्लिश स्वतंत्रेचा तिसरा चार्टर मानला जातो.

त्यानंतर १७७६ मध्ये संयुक्त राज्य व १७८९ मध्ये फ्रॉस, १८ व्या शतकात दोन मुख्य क्रांत्या झाल्या ज्यामुळे संयुक्त राज्यांनी स्वातंत्र्याची घोषणा केली. देशानी मानव किंवा नागरीकांना अधिकार प्रदान करण्याची घोषणा केली. तेव्हापासून अनेक देशानी त्या मानवाधिकाराचा प्रयोग आपल्या देशासाठी केला. त्यानंतर त्यांना अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याचा राजीनामा , फ्रान्सचा मानव व नागरिक हक्क जाहीरनामा यांना महाधिकार पत्र म्हणून सबळ स्वरूप लाभलेले आहे. त्यानंतर १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रांनी केलेल्या जाहीरनाम्यामध्ये आलेले 'मानवीय अधिकार हे संबोधन म्हणजेच १८ व्या शतकातील मानवाच्या हक्कांच्या संकल्पनेचे पुनरूच्चार होय'.

१) मानवअधिकार व भारतीय संविधान:—

देशाचे खरे मालक म्हणजे त्या देशातील जनता होय. म्हणून जनतेने निवडुन दिलेल्या प्रतिनिधींनी तयार केलेल्या घटनेला लोकशाही राज्यात मोठ्या मानाचे स्थान असते. भारतीय संविधानाचे भारतातील विविधतेचा सारासार मंथन करून संविधानाची निर्मिती घटना समितीने केली भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश व लोककल्यानकारी देश मानला जातो जनतेचे कल्याण हेच एकमेव ध्येय संविधान कर्तेव्या समोर होते. आणि म्हणून मानवाला अधिकार देण्यात कुठलीही कसुर संविधानाने ठेवलेली नाही. जे घटक समाजाच्या मुख्य प्रवाहाशी जोडु शकले नाही त्यांना मानवाधिकाराच्या माध्यमातुन समाजाशी जोडण्याचा प्रयत्न संविधानाने केलेला आहे. महिलाच्या समस्याचे निराकरण करण्यासाठी महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आणि किंवा अनुसुचित जाती व जमातीच्या अधिकारासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १९३८ मध्ये एक राष्ट्रीय अनुसुचित जाती व जमाती आयोग स्थापना करण्याबाबत तरतुद करण्यात आली तसेच मागासवर्ग आयोग ची स्थापना करण्यात आली.

२) मानवाधिकार व भारतीय आयोग :—

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-930
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 259 | December,

संयुक्त राष्ट्रांनी १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काची घोषणा केली व ३० कल संयुक्त राष्ट्राच्या सनदेला जोडण्यात आली. सर्व राष्ट्रांनी आपल्या राज्यामध्ये मानवी हक्क आयोगांची सीपना करून व त्यांना न्यायाधिकारणाचा दर्जा देऊन नागरिकांच्या मानवी हक्कांव होणाऱ्या अतिक्रमाणाची दखल घेऊन योग्य ती कारवाई करावी, ही कल्पना स्वीकारण्यात आलं त्यानुसार भारतातही मानवी हक्क आयोगाची स्थापना झाली. भारतामध्ये राष्ट्रीय मानवाधिका आयोगाची स्थापना २७ सप्टेंबर १९९३ मध्ये राष्ट्रपतींनी त्यासाठी जारी केलेल्या एक अध्यादेशान्वये करण्यात आली, १८ डिसेंबर १९९३ रोजी राष्ट्रपतीच्या अध्यादेशाचे कार्यान्वय करण्यासाठी भारतीय लोकसभेमध्ये एक मानवाधिकर संरक्षण विधेयक पारीत करण्यात आले. त्या राष्ट्रपतीची स्वीकृती मिळाल्यानंतर ८ जानेवारी १९९४ रोजी त्यास राष्ट्रपतीची स्वीकृत मिळाल्यानंतर ८ जानेवारी १९९४ रोजी त्या विधेयकाने अधिनियमाचे स्वरूप धारण केले, ज्या मानवाधिकार संरक्षण अधिनियम म्हणून गणण्यात आले.

मानवाधिकार संरक्षण कायदा १९९३ च्या कलम ३१ नुसार राज्यसरकार आपल्या राज्या राज्यमानवाधिकार आयोगाचे गठन करू शकते.

३) मानवाधिकार व भारतीय संविधान :—

मानवाधिकार हक्क संरक्षण कायदा १९९३ मधील परिच्छेद २ (ड) मधील व्याख्येप्रमाणे मानवाधिकार म्हणजे व्यक्तीचे जीवन स्वातंत्र, समता व प्रतिष्ठा यासंबंधीचे संविधानाने हमी दिलेलं किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रसंविदेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेले असा होता. या कायद्यानुसार भारतीय संविधान हे लोकांनी लोकांसाठी तयार केलेले असून त्यामध्ये न्याय, स्वातंत्र, समता आणि बंधुत ही संविधानाची उद्दिष्टे आहेत. भारतीय समतेचे हक्क, स्वातंत्राचा हक्क, शोषणाविरूध्दचा हक्क धर्म स्वातंत्राचा, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व संविधानिक उपाय हक्क प्रदान केले आहेत आणि भारतीय राज्यघटने अंतर्गत विधिमंडळ, कार्यपालीका व न्यायपालीका आपल्या मौल्यवान अधिकारांचे रक्षण करण्यास बचनबध्द राहील अशी ग्वाही दिली.

आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार जाहिरनाम्याचे भारतीय घटनेतील प्रतिबिंब :—

१) भारताने मानवी अधिकारांच्या जागतिक जाहीरनाम्याच्या निर्मितीमध्ये सक्रिय भाग घेतला होता भारतीय प्रतिनिधींनी जाहीरनाम्याच्या मसुद्यातील अनेक मुद्द्यांबाबत योगदान केले, विशेषत भारताने स्त्री — पुरूष समानतेची गरज स्पष्टपणे अधोरेखित केली. भारताने बऱ्याच मूलभूत आंतराष्ट्रीय मानवाधिकार करारांवर सह्या केल्या आहेत.

२) भारताच्या राज्यघटनेमध्ये जागतिक जाहीरनाम्यातील व आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यत पावलेले बहुतेक सर्व मानवी हक्क घटनेच्या प्रास्ताविकेबरोबरच भाग ३ व भाग ४ मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत.

३) घटनेची प्रास्ताविका:—

१) प्रास्ताविकेमध्ये देशाच्या सर्व नागरिकांसाठी न्याय (सामाजिक,आर्थिक व राजकीय), स्वातंत्र (विचार, अभिव्यक्ती,विश्वास, श्रध्दा व उपासना यांचे), समानता (दर्जा व संधीची) निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि सर्व नागरिकांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता व एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रतिवर्धित करण्याचा निर्धार करण्यात आलेला आहे.

२) अशा रितीने प्रासविकेमध्ये मानवी अधिकारांच्या उच्च उद्देशांवर आधारित असलेली संस्कृती निर्माण करण्यात आली आहे.

४) मुलभुत अधिकार:—

जागतिक जाहीरनाम्यामधील कलम २ ते २१ मधील अधिकार भारताच्या घटनेच्या भाग ३ मध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. भाग ३ (कलम १२ ते ३५) मध्ये घटनेने ग्राह्य मानलेले

...ed & Found Correct
Incharge ... ipal,
...R. K. Agr... Arts-Comm.
College, MALKAPUR.

५) राज्यधोरणाची मार्गदर्शक तत्वे

जागतिक जाहीरनाम्यातील कलम २२ ते २८ मधील अधिकार भारताच्या मध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. भाग ५ (कलम ३६ ते ५१ मार्गदर्शक तत्वे देण्यात आली आहेत.

भारतातील मानवाधिकारांची अंमलबजावणी व संरक्षण व्यवस्था :—

घटनेमध्ये मानवी / मुलभूत अधिकाराची केवळ घोषणा अर्थहिन असते. प्रभावी व्यवस्था असावी लागते. भारतात मानवाधिकारांच्या अंमलबजावणी घटनात्मक तसेच वैधानिक उपायांची तरतुद करण्यात आली आहे. तसेच संघटना सुध्दा मानवाधिकारांच्या क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

घटनात्मक उपाय:—

भारताच्या घटनेच्या भाग ३ मध्ये मुलभुत हक्क समाविष्ट करण्यात आले आ ३२ मध्ये घटनात्मक उपायांचा हक्क देण्यात आला आहे. कलम ३२ (१) प्रदान करण्यात आलेले हक्क बजावण्याकरता सर्वोच्च न्यायालयास वि हक्काची हमी देण्यात आली आहे. म्हणजेच व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांचे पुन्हा प्राप्त करण्यासाठी तो सर्वोच्च न्यायालयांकडे त्याबाबत अर्ज करू शक मध्ये व्यक्तींचे मूलभूत हक्क पुन्हा प्राप्त करून देण्यासाठी सर्वोच्च न्यायाल आदेश अथवा प्राधिलेख काढण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या प्रा कॉर्पस (देहोपस्थिती), मँडमस (महादेश), प्रोहिबिशन प्रतिषेध, को वारंटो काधि प्राकर्षण यांचाही समावेश करण्यात आला आहे.

यावरून दिसुन येते की, उल्लंघन झालेले मुलभूत हक्क सर्वोच्च न्यायालयाक घेण्याचा हक्क सुध्दा मुलभुत हक्क म्हणून प्रदान करण्यात आला.

घटनेच्या कलम २२६ नुसार, उच्च न्यायालयांना सुध्दा आपल्या हद्दीतील अंमलबजावणीसाठी किंवा इतर कोणत्याही करणासाठी निदेश अथवा आदे काढण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. मात्र हा मुलाभुत अधिकार नाही.

वैधानिक उपाय :—

मानवी अधिकारांच्या प्रभावी संरक्षणासाठी 'मानवी अधिकार संरक्षण काय करण्यात आला. २८ सप्टेंबर, १९९३ पासुन तो संपूर्ण भारतासाठी अं कायद्यामध्ये १. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, २. राज्य मानवाधिकार अ मानवाधिकार न्यायालये, यांच्या स्थापनेची तरतुद करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टये :—

१) आपल्याला आपल्या मानव अधिकारांची माहिती होणे आवश्यक आहे. मानसन्मानाचे रक्षण होते.

२) मानवाधिकारांमुळे व्यक्तीचे केवळ शारिरीक व मानसिक संरक्षण व विका तर, समाज आणि राष्ट्रामध्ये देखील त्यांना एक स्थान प्राप्त होते.

३) भारत हा लोककल्याणकारी देश आहे आणि मानवधिकारांचे सरंक्षण करणे आहे.

४) त्यासाठी भारतामध्ये जे विविध मानवाधिकार आयोग स्थापन झाले त्याची का

५) भारतीय संविधानाला मानवाधिकार अंबलबजावणी मधील अडथळे कोणते.

निष्कर्ष :—

मानवी अधिकाराची संकल्पना ही लोकशाही, न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि म इतर संकल्पनाशी संबंधित आहे. मानवतेची मुल्ये सार्वत्रिकतेने लागू करण्याचा प्र

Verified & Found Correct
Incharge Principal
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR
Dist.Buldana.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 259
ISSN : 2278-9308
December,2020

मानवी अधिकारांमागे आहे. हा हेतू साध्य करण्यासाठी प्रत्येक देशाने आपल्या भागात मानवी अधिकार सुरक्षित राहण्यासाठी विविध योजना बनविल्या व संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० दिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काची घोषणा केली. व ३० कलमे संयुक्त राष्ट्राच्या सनदेला जोडण्यात आली. सर्व राष्ट्रांनी आपल्या राज्यामध्ये मानवी हक्क आयोगांची स्थापना करून त्यांना न्यायाधिकारचा दर्जा देऊन नागरिकांच्या मानवी हक्कांवर होणाऱ्या अतिक्रमणाची दखल घेऊन योग्य ती कार्यवाही करावी, ही कल्पना स्वीकारण्यात आली. भारतातही मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

प्रश्न हा निर्माण होते की, राष्ट्रीय मानव अधिकाराचे संरक्षण करण्यास समर्थ आहे काय. किंवा ज्या उद्देशाने हा आयोग तयार केला गेला तो उद्देश पूर्ण झाला काय निश्चितच राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाने मानव अधिकार उल्लंघनासंदर्भात अनेक गंभीर प्रकरणाबाबत तपास केला आहे. परंतु आयोग मानव अधिकाराचे संरक्षण करण्यामध्ये महत्वपूर्ण भुमिका वठवू शकला नाही. योचे कारण म्हणजे गुंतागुतीची राजकीय, आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती, मनोवैज्ञानिक भूमिका, नैतिक रूढी, अंधविश्वास याबरोबरच सीमाही यात अंतभूत आहे. वास्तविक परिस्थितीचा व व्यावहारिक समस्यांचा अभ्यास जो पर्यंत सर्व घटकांपर्यंत पोहचत नाही तो पर्यंत त्यांच्यात परिवर्तन अपेक्षित नाही. गरीबी, निरक्षर, बेरोजगारी, लोकसंख्या वाढ, भ्रष्टाचार, दहशतवाद आणि न्यायव्यवस्था सारख्या अन्य सामाजिक व आर्थिक समस्यांमुळे मानव अधिकार उल्लंघन समस्यांचे महत्व कमी झाले आहे.

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR
Dist.Buldana

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

(CCCXXXVII) 337

The Contribution Of The Great Thinkers And Saints In The Making Of India

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Editor
Dr. Maya S. Watane
Head, Dept. of Political Science
Smt. Kesharbai Lahoti College, Amravati

Executive Editor
Dr. V. L. Bhangdia
Principal
Smt. Kesharbai Lahoti College, Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Dept. of Political Science
Smt. Kesharbai Lahoti College, Amravati
For Details Visit To : www.aadharsocial.com **Aadhar International Publication**

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.
Dist. Buldana.

Impact Factor –8.575 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

ISSUE No- (CCCXXXVII) 337

The Contribution of the Great Thinkers and Saints in the Making of India

WPS Office

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Prin. Dr. Vijaykumar L. Bhangdia
Principal
Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amravati..

Dr. Maya S. Watane
Head, Dept. of Political Science
Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amravati..

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR, Dist.Buldana.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 337 (CCCXXXVII)

ISSN : 2278-9308
February, 2022

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	लोकमान्य तिलक के राष्ट्रवाद संबंधी विचारोंकी प्रासंगिकता	**डॉ. माया एस. वाटाणे**	1
2	राष्ट्रसंतांच्या विचारातील राष्ट्रवाद आणि विश्वमानवतावादाचा वेध	**प्रा. विशाल उद्धवराव देशमुख**	8
3	यशवंतराव चव्हाण यांचे संरक्षण व परराष्ट्र धोरण विषयक विचार	**प्रा. अंकुश शरद बिजाका**	12
4	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे सामाजिक क्षेत्रातील वैचारिक योगदान	**प्रा. अविनाश ब.अवचट**	16
5	महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक कार्य	**प्रा. डॉ. भारत एम. राठोड**	20
6	अस्पृश्यांचा शैक्षणीक व सामाजिक विकासात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान	**डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे**	25
7	महात्मा ज्योतीराव फुलेंचे भारताच्या जडणघडणीत योगदान	**डॉ. नवनाथ भगवान मोरे**	30
8	नीव राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील राष्ट्रवाद.	**डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे**	35
9	डॉ. आंबेडकर यांचा बुद्ध धम्म चळवळविषयक दृष्टीकोन	**डॉ. प्रवीण ब. काळे**	39
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि ग्रंथालय	**डॉ. वनिता प. पाटील**	43
11	सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत — महात्मा ज्योतिराव फुल	**डॉ.सुनिता प्रल्हाद मनवर**	48
12	शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	**डॉ. सौ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे**	50
13	यशवंतराव चव्हाण यांचे लोकशाहीसंबंधी विचार	**प्रा.हर्षवर्धन विष्णू रोटे**	52
14	मानवतेच्या महान सेविका : मदर तेरेसा	**प्रा. सुलोचना एस. सांजेवार**	56
15	संत तुकारामांचे शरीरशास्त्रविषयक चिंतन	**प्रा. डॉ. सौ. मंगल एकनाथ डोंगरे**	60
16	महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण विकासातील योगदान	**प्रा. मनिष बबनराव पांडे**	64
17	म.फुले यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य	**प्रा. के.के. मेश्राम**	68
18	म. गांधीजींचा मानवतेचा संदेश	**डॉ. प्रभाकर गोपीचंद मोटवरे**	76
19	यशवंतराव चव्हान यांचे महाराष्ट्राच्या राजकारणातील योगदान: ऐतिहासिक विश्लेषण	**डॉ प्रवीण जगन्नाथ अढाऊ**	82

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

20	राष्ट्रनिर्मितीत लोकमान्य टिळकांच्या राष्ट्रवादाचे योगदान **डॉ. बबिता येवले**	85
21	महात्मा गांधी यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान **प्रा.डॉ. तिर्थनंद बन्नगरे**	88
22	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्तीदर्शन : राष्ट्रसंतांचा जीवनप्रवास **डॉ. साहेबलाल एच. भैरम**	93
23	भारतीय विचारवंताचे व संताचे भारताच्या जडणघडणीत योगदान संत तुकाडोजी महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य **प्रा. डि. बि. भुईभार**	95
24	भागवत धर्माची पताका —संत ज्ञानेश्वर **डॉ. चैनलाल एस. राणे**	99
25	वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे राजकीय व सामाजिक योगदान **प्रा. मनोज के. सरोदे**	103
26	स्वतंत्र प्रज्ञेचे विचारवंत : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज **प्रा. डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे**	108
27	राष्ट्रीय चळवळ: महात्मा गांधी **डॉ. शर्मीला अशोक साबळे**	111
28	छत्रपती शाहू महाराज यांचे विविध क्षेत्रात मोलाचे योगदान **प्रा.डॉ. लखपती वा. गायकवाड**	118
29	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व कार्य **डॉ.जयवंत पिराजी जुकरे**	120
30	स्वामी विवेकानंदांचे शिक्षण विषयक विचार **सहा. प्रा. राजाराम नामदेव निमडे/डॉ. महेश नारायणराव मोटे**	125
31	कर्मयोगी संत गाडगे महाराज : एक अदभूत रसायन **प्रा. निकेश दिगांबरराव काळे**	128
32	संत कवयित्री जनाबाईच्या अभंगातील सामाजिकत **प्रा. डॉ. नरेंद्र पाखरे**	132
33	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे अध्ययन. **प्रा.डॉ.रमेश इंगोले**	135
34	राष्ट्रसंतांची ग्रामोध्दारक चळवळ **प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र की. राऊत**	138
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बौध्द धम्म विषयक कार्य **प्रा. सतोष मारोतराव रामटेके**	142
36	गांधी प्रतिबिंबित महिलाओं कि सहभागिता : एक चिंतन **सतीश माधवराव वाटाणे**	148
37	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के काव्य में सामाजिक चेतना **प्रा. डॉ. सुशांत एस. ठोके**	152
38	भारतीय जडणघडणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची सामाजिक कार्ये **प्रा. सुजाता पाटील**	155
39	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजाचे शिक्षण विषयक विचार **प्रा.सौ.सुषमा सु.जाजु**	161
40	आधुनिक भारताच्या जडण घडणीत छत्रपती शाहु महाराजांचे योगदान **प्रा. प्रमोद रामकृष्ण तायडे**	165
41	डॉ.बाबासाहेब आंबेकडरांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान **डॉ.विजय रामदास तिरपुडे**	168

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

42	जोतीराव फुले यांच्या राजकीय विचारांचे एक चिकित्सक अध्ययन **डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते**	170
43	डा.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला विकासातील योगदान. एक अभ्यास **डॉ. वंदना फटाले**	175
44	वर्तमान परिवेश में डॉ. आम्बेडकर की प्रासंगिकता **निघोंट अर्चना महादेवराव**	177
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतातील कामगार चळवळीतील योगदान **डॉ. दिनेश सहदेवराव भाकडे**	181
46	मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे राजकीय विचार **कुणाल दिलीप राठोड**	184
47	आधुनिक हिंदी काव्य में गांधीवादी सामाजिक विचारधारा **डॉ ज्योति एन मंत्री**	189
48	Gandhi's Khadi-Huts To High Street **Dr. Ravi N Sakhare**	194
49	Dr. B. R. Ambedkar's Philosophy Andmission For Education **Mrs. Deepa D. Patil**	196
50	Gandhian Reflections On Economy –The Need Of The Hour **Dr.Gayatri S. Tiwari**	199
51	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा **प्रा.शिंदे आत्माराम हानवतराव**	202
52	म.गांधीच्या विचार प्रणालीचा मराठी वाङ्मयावर प्रभाव **डॉ. महेंद्र झलके**	205
53	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे सामाजिक कार्य **वैभव उत्तम जाधव**	209
54	डॉ० अम्बेडकर एवं महिला सशक्तिकरण **डॉ० सुरेखा पिपलानी**	212
55	'गावाकडे चला' — महात्मा गांधीजींची संकल्पना **Dr. Rajesh P. Kamble**	216
56	महात्मा गांधी यांचे ग्रामीण विकासासंबंधीचे विचार **प्रा. डॉ. चंद्रशेखर ठाकरे**	221
57	भारतीय विचारवंताचे व संताचे भारताच्या जडणघडणीत योगदान संत तुकडोजी महाराज (दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी कार्य) **प्रा.डॉ. अल्का का. जाधव**	225

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 337(CCCXXXVII)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

भारतीय विचारवंताचे व संताचे भारताच्या जडणघडणीत योगदान संत तुकडोजी महाराज (दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी कार्य)

प्रा.डॉ. अलका का. जाधव
श्रीमती के. के. अग्रवाल कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मलकापुर,
जि. बुलढाणा

प्रस्तावना :—

संतपुरुष हा त्या त्या युगाचा प्रसव आणि युगाचा प्रवर्तक असतो. भारतातील महाराष्ट्र हे राज्य संताची भुमी असलेले राज्य म्हटले जाते. त्या महाराष्ट्राच्या मातीत दोन महान संत जन्मला आले. त्यापैकी माणिक बंडाजी इंगळे ज्यांना राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणून ओळखले जाते. अंधश्रध्दा निर्मुलन व जातीभेदाच्या निर्मुलनासाठी त्यांनी भजनाचा आणि किर्तनाचा प्रभावीपणे वापर केला. त्यांचे संपूर्ण जीवन जात, धर्म, पंथ यापासून कोसो दूर समाजाच्या सेवेला समर्पित होते. त्यांचे काव्यरचना हिंदी व मराठी भाषेत प्रसिध्द आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजाची ग्रामगीता अनुभवसागर भजनावली सेवास्वधर्म, राष्ट्रीय भजनावली इत्यादी पुस्तके प्रसिध्द आहेत. ग्रामगीता या पुस्तकातून राष्ट्रभक्ती, अहिंसा, आत्मज्ञान व आत्मसंयमाने विचार मांडले. मानवाच्या जीवनात कलेला सर्वाचे महत्वाचे स्थान आहे. कलेनेच माणसाचे माणूसपण सिध्द होते हे पटवून दिले. श्रीमंतीपेक्षाही कला संपादन केल्यामुळे माणासाला अधिक मोठेपणा येतो, मनुष्याने कोणती तरी कला जोपासली पाहिजे असा उपदेश त्यांनी समाजाला दिला. १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भजन, भाषण, अभंग, पोवाडे गाऊन लोकजागृतीचे कार्य करीत होते. त्यांचे कार्य तळमळ, उत्साह, संघटन, शक्ती आणि सर्वधर्मसमभाव इत्यादी गुण पाहून डॉ. राजेंद्र प्रसादांनी त्यांना राष्ट्रसंत ही पदवी बहाल केली. श्रीसमर्थ आडकोजी महाराज यांच्या दर्शनाला तुकडोजी महाराज गेले असता त्यांनी माणिकला पोटाशी धरुन जवळच्या ताटातील भाकरीचा लहानसा तुकडा त्यांच्यावर ओवाळला व तुकड्या तुकड्या असा घोष सुरु केला. पुढे तुकड्यादास हेच नाव सर्वत्र प्रसिध्द झाले. तुकडोजी महाराजानी आजच्या काळाचा सखोल अध्ययन केले व आजचा काळ केवळ अध्यात्माचा प्रपंच मांडण्याचा नाही तर सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी अनुकूल विचार देणे आज अत्यावश्यक आहे हे लक्षात घेवून परस्परविरोधी भावना प्रवाहतूनच विचारांच्या वावटळीतून या संक्रमणकाळी तुकडोजी महाराज या महान तत्वज्ञ संताने समन्वयी व सर्वोदयात्मक धोरणाने मार्ग काढला आहे. आपल्या लोकसमाजाची परंपरागत धर्म वृष्टी आणि आधुनिक लोकशाहीचे नवे तत्वज्ञान या दोहोचा मेळ महाराजांनी मोठ्या कौशल्याने घातलेला दिसतो.

दलित, ग्रामीण स्त्रीवादी कार्य :—

ह्या राष्ट्रातील जनता खेड्यापाड्यात राहते, तिची उन्नती घडवून आणायाची असल्यास गावापासूनच सुरुवात झाली पाहिजे हे मर्म ओळखून तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीता रचली. लोकशाही सत्ता खेड्यापाड्यात पोहोचावी, तिचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी खेडे उत्सक व मार्ग काढावी. ग्रामोन्नतीच्या जुन्या व आधुनिक कल्पनांचा मेळ त्यांनी ग्रामगीतेत मांडला. तुकडोजी महाराज प्राचीन संस्कृतीचे अभिमानी असूनही त्यांचा दृष्टीकोन उभयावत शास्त्रीय होता. गावाची सुंदरता ही गावाच्या स्वच्छतेवर अवलंबून असते. हा संदेश त्यांनी समाजाला दिला. अनेक संतानी मायबापप्रमाणं समाजांच उणं फेडून जडजीवांचा उध्दार करण्यासाठी सर्वांनी चंदानासारखा आपला देह झिजविला. ज्या काळात समाजाला भूलथापा देऊन आडवाटेने नेणाऱ्या मतलबी लोकांचा उद्योग सारखा चालूच राहिल्यामुळे गावागावतल्या साधारण लोकांची दैना झाली. रात्रदिवस कष्ट करुन ही सगळ्या गोष्टीची घरात हळहळ, खाण्यापिण्याची मारमार, कपड्यांचा सुध्दा दुष्काळ अशा दरिद्रीत लेकराबाळासंह हे वर्षानुवर्ष दुःख भोगत आले. अशा समाजाला लोकशाहीवेळी रोजचे ग्रामीण जीवन कसे असावे. खेड्याच्या वाट्यास आलेल्या लोकशाही सत्तांशाच्या उपयोग कसा करावा असे विचार लोकमान्य टिळक, डॉ.अनी बेझंट, महात्मा गांधी या सर्व राष्ट्रीय पुढऱ्यांनी स्वातंत्र्याच्या चळवळी वेळी ऐक गोष्ट लोकांच्या नजरेसमोर पुन्हा—पुन्हा ठेवली ती

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

म्हणजे भारताची सुधारणा म्हणजे नुसती मुंबई, पुणे यासारख्यां शहरांची सुधारण नव्हे तर सुमारे सात लाख खेड्याची सुधारणा होय. यासाठी तुकडोजी महाराज म्हणतात देशाच्या उन्नतीसाठी प्रत्येक खेडे स्वंयपूर्ण व्हायला हवे. खेडे हे एक स्वंयपूर्ण स्वतंत्र घटक म्हणूनच भारतात असायला हवे तरच भारत प्रगत राष्ट्रांत मान्यता पावेल. ग्रामीण संपूर्ण सुधारणा करण्यासाठी ग्रामीण जीवनातील सर्व कक्षेचा विचार तुकडोजी महाराजांनी केला. ज्यामध्ये (१) सध्दर्म मंथम पंचक, (२) लोकवशीकरण पंचक,(३) ग्रामनिर्माण पंचक, (४) दृष्टीपरिवर्तन पंचक (५) संस्कार शोधन पंचक, (६) प्रेमधर्म स्थापन पंचक, (७) देवत्व साधन पंचक, (८) आदर्श नवीन पंचक या ८ पंचकानुसार ग्रामीण जीवनातील चित्र व प्रत्यक्ष रेखाटन्याचे कार्य त्यांनी ग्रामगीतेतून केले. यावरुन ग्रामगीतेचे क्षेत्र केवढे व्यापक आहे ते समाजावून देण्यास पुरेशी आहेत. खेडयातील मुलांचा जन्म झाल्यापासून त्यांचे शिक्षण त्यांचे वैवाहिक जीवन, त्यांचे समाजिक जीवन व्यक्ती व समाज यांच्या जीवमाच्या ज्या सर्व कक्षा त्यांचा विचार तुकडोजी महाराजांनी केला आहे. तुकडोजी महाराजांनी सुशक्षित तरुणांना उद्देशून ग्रामीण उध्दारासाठी शहाण्यांनी जावे खेड्याकडे कारण आदर्श ग्रामच हे राष्ट्र आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजानी गाव हे शरीराप्रमाणे आहे. त्याला नेहमी पवित्र व शुध्द जर ठेवले तर गाव नेहमी आनंदी राहील. जसे आपण स्नान करतो तसेच गावही स्वच्छ ठेवावे. आपल्या गलिच्छ वातावरणानी कधीच सुसंगता येत नाही. मन, तन ही कुषित होते. म्हणून सर्व गाव स्वच्छ झाल्यानंतर गावातून वारी काढावी.

ही निर्सगाची रचना समजतीच सर्व जना
खादयची होते खत जाणा खत पासोनी
खादयोत्पनी मुबलक खत, मुबलक पाणी
मुबलक श्रम, मुबलक बी, भरणी मुबलक
उत्तम गगनाग्नि भेटूनि दिसावे गावी.

शहराकडे पलायन केल्यापेक्षा गावातच शहरापेक्षा आकर्षित बनवाने. गावातील तरुण शिक्षण घेतात व शिक्षणाचा फायदा शहरात करतात. त्यांनी गावकडेच आपल्या बुध्दीचा वापर करुन गावातील उद्योग, हस्तकला, शेती यामध्ये समृध्दी घडवून आणावी. तरुणांनी बुध्दिकौशल्याचे ज्ञान पणाला लावून गाव स्वावलंबन बनवावे.

हाती उदयोगाचे साधान.
मुखी रामनामाचे चिंतन
हाची धर्म आहे महान
गावकरी लोकांचा

ग्राम हे सुशिक्षीत व्हावे, संस्कृत व्हावे, ग्रामोद्योग संपन्न व्हावे, गावानेच देशाच्या गरजा भागवाव्यात, ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे, प्रचारकांच्या रुपाने गावाला नेतृत्व मिळावे असा त्यांचा प्रयत्न होता.

स्त्रीवादी कार्य .:—

महिलोन्नती हाही तुकडोजी महाराजांच्या विचारधारांचा एक लक्षणीय पैलू होता. कुटूंब व्यवस्था, समाज व्यवस्था, राष्ट्रव्यवस्था ही स्त्रीवर कशी अवलंबून असते हे त्यांनी आपल्या कीर्तनाद्वारे समाजाला पटवून दिले. त्यामुळे स्त्रीला अज्ञानात व दहशतीत ठेवणे हे अन्यायकारक हे त्यांनी अत्यंत प्रभावीपणे पटवून दिले. भारतातील थोर महिलांचा उल्लेख राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेत केलेला व इतरही ग्रंथेत केलेला दिसतो. ग्रामगीतेच्या २० अध्ययात महिलान्नतीचे महत्वपूर्ण विचार मांडले

म्हणती स्त्री ही गुलामाची असते ।
तिला हक्क नाहीत उध्ददयापुरते ।
हे म्हणणे शोभीने शहान्याते ।
स्वार्थ घनेचे ।

स्त्रीयांना गुलाम समजून तिचे हक्क जर नाकारले तर स्त्रीचा उध्दार होणार नाही असे वर्तन शहान्याना शोभून दिसत नसून हे स्वार्थीपणाचे लक्षण आहे असे मत व्यक्त केले.

पुरुषाचे जैसे स्फूर्तिस्थान । तैसीची असावे

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

उन्नती भुषण । त्यात सभा, प्रार्थना, कथा, किर्तन
उपक्रमपूर्ण महिलांचे ।

समाजामध्ये जसा पुरुषांचा आदर केला जातो, त्यांना प्रेरणा दिली जाते. तसेच महिलांच्या उन्नतीकरीता, सभा, प्रार्थना, कथा, किर्तन असे उपक्रम राबवावे. राष्ट्रसंतानी स्त्री शिक्षणाला महत्व दिले असून उच्च शिक्षणाने स्त्री सक्षम होऊन तिचा आंतरिक विकास होतो. वास्तविक पाहता स्त्री पुरुषांपेक्षा उत्तम वागणे, उत्तम भाषण करणे व पुरुषांना शहाणपण शिकवू शकते. इतक्या गुणांचा समुच्चय स्त्रीमध्ये आहे. म्हणून तीला मागास समजू नये अश्या तऱ्हेने राष्ट्रसंतानी स्त्रिच्या बौध्दीक क्षमतेवर प्रकाश टाकला.

निष्कर्ष :—

संत तुकड़ोजी महाराज व संत कर्मयोगी गाडगे महाराज हे दोन्ही महासंत ग्रामस्वच्छेतेचे प्रणेते मानले जातात. गावाची महती व गाव शुध्दीकरणाची, गावोगावी पलायन करुन तेथील लोकांना आरोग्य स्वच्छता, शिक्षणाचे धडे त्यांनी त्या काळात दिले. ज्याचे महत्व आजच्या काळातही लागू होतात. ज्या ग्रामाची अवस्था ही दैनीय झाली होती. त्याकाळात ग्रामगीताच्या माध्यमातून ग्रमीण भागाला त्याच्या उन्नतीसाठी योग्य दिशा देण्याचे कार्य तुकडोजी महाराजांनी केले. त्यानी आपल्या भजन, भाषण, अभंग, पोवाडे गाऊन लोकजागृतीचे कार्य केले. त्याच्या वाणीने केवळ विदर्भालाच नव्हे तर भारतात सर्वदूर सामाजिक आणि राष्ट्रीय जागृतीचे प्रंचड कार्य घडवून आणले.

समाजातील सर्व घटकांतील लोकांचा उध्दार कसा होईल याविषयी त्यांनी अहर्निश चिंता केली. ग्रामोन्नती व ग्रामकल्याण त्यांच्या विचारसंस्कृतीचा जणू केंद्रबिंदू होता. भारतातील खेड्यांच्या स्थितीची त्यांना पुरेपूर कल्पना होती. त्यामुळे त्यांनी ग्रामविकासाच्या विविध समस्यांचा मुळापासून सखोल विचार केला व त्या समस्या कशा सोडवाव्यात, याविषयी उपाययोजनाची सुचविली. या उपाययोजना त्यांच्या काळाला तर उपकारक ठरल्याच पण त्यानंतरच्या काळालाही उचित ठरल्या, हे आज तीव्रतेने जाणवते. या गोष्टीतूनच राष्ट्रसंताचे दृष्टेपण दिसून येते.

संदर्भसुची :—

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, ग्रामगीता, ग्रामगीता प्रकाशन, नागपूर
२. मनुस्मृती — वीकीपीडीया
३. तुकडोजी महाराज विचार — वीकीपीडीया

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील

स्त्री- पुरुष समतामूलक समाज रचना

(स्थिती, गती आणि आम्ही)

Peer-Reviewed Book Chapter

WPS Office

संपादक

डॉ. प्रतिभा टावरी

डॉ. संगीता भांगडिया (मालानी)

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील

स्त्री- पुरुष समतामूलक समाज रचना

(स्थिती, गती आणि आम्ही)

■ डॉ. प्रतिभा टावरी

डॉ. संगीता भांगडिया मालानी

■ प्रथम आवृत्ती – दि. ८ मार्च २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-53-6

WPS Office

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख / लेखक	पृ.क्र.
1	स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतातील स्त्रीवादी चळवळ **डॉ. अनंत मदन आवटी**	1
2	स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतीय शिक्षण **डॉ. अलका अनिल मानकर**	22
3	स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतीय नागरिक: कर्तव्य व जबाबदारी **प्रा. डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे,**	26
4	भारतातील महिला : एक दृष्टिक्षेप **डॉ. लिलाधर खरपुरिये**	33
5	स्त्री- पुरुष समानता आणि भारतीय संविधान : तत्व आणि व्यवहार **सहयोगी प्रा. डॉ. प्रियंवदा टोकेकर**	39
6	भारतीय संविधानातील स्त्रि—पुरूष समता, तरतुदी व सद्यस्थिती **प्रा.डॉ.रमेश इंगोले**	46
7	स्त्री—पुरुष समानता आणि भारतीय संविधान'': एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	54
8	महिला साक्षरता एवं सशक्तीकरण **डॉ. विभा देशपांडे (चौबे)**	61
9	स्त्री-पुरुष समानता - महिलांवरील अत्याचारात वाढ **प्रा. डॉ. विनोद गायकवाड**	66
10	लैंगिक समानता आणि व्यवसाय संधि **प्रा.डॉ.नीता नंदलाल तिवारी**	72
11	भारतीय समाजातील स्त्री-पुरूष समता आणि स्थिती प्रा. डॉ. प्रिया भा. बोचे	78
12	स्त्री पुरुष समानता आणि मराठी कविता काही निरीक्षणे **प्रा.रेखा दिगांबर अढाव**	82

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K.K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

13	स्त्री पुरुष असमानता : एक अध्ययन **डॉ. माया एस. वाटाणे**	94
14	स्त्री—पुरुष समानता और हिंदी साहित्य : प्रभाव एवं परिवर्तन **प्रा. छाया गुलाबराव जाधव**	102
15	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री - पुरुष समातमुलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि आम्ही) **अनामिका पांडे**	106
16	तृतीयपंथीयांचे मानवी हक्क : स्वरुप आणि वास्तविकता **डॉ. प्रतिभा ए. टावरी डॉ. संदीप बी. काळे**	110
17	स्त्री — पुरुष समानता व भारतीय संविधान — तत्व व व्यवहार **प्रा.डॉ. अलका का. जाधव**	115
18	भारतातातील स्त्री-पुरुष समानतेचे जागतिक स्तरावरील स्थान: एक तुलनात्मक अध्ययन **डॉ. मंगेश आचार्य**	121
19	आधुनिक भारतातील स्त्री व शिक्षण डॉ. मनिषा यादव	129
20	भारतीय समाज व स्त्री—पुरुष समानतेची वास्तविकता **प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोंडे**	136
21	स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतीय संविधान : तत्त्व आणि व्यवहार प्रा.डॉ.लक्ष्मण एफ. शिराळे	143
22	Gender Equality and Indian Family, Social Life: Condition and Direction **Ku. Namrata S. Rajgure**	151
23	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री पुरुष समानता आणि भारतीय संविधान तत्व आणि व्यवहार **प्रा. डॉ. शुभांगी राठी**	158
24	स्त्री पुरुष समानता : अर्थ स्वरूप महत्व : समज गैरसमज डॉ दया पांडे	169
25	स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतीय शिक्षण: आज व उद्या **डॉ. मनीषा बाळापुरे**	174

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

स्त्री – पुरुष समानता व भारतीय संविधान – तत्व व व्यवहार

प्रा.डॉ. अलका का. जाधव

श्रीमती के. के. अग्रवाल कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मलकापुर, जि. बुलढाणा

प्रस्तावना :—

स्त्री—पुरुष समानता म्हणजे एकमेकांचा आदर, एकाने दुसऱ्याला आदरपूर्वक वागणूक देणे. आजकाल स्त्री—पुरुष समानता या विषयावर पुष्कळ चर्चा होताना दिसते. पण ही समस्या अलिकडची नाही तर त्याची मुळे वैदोत्तर काळात रोवली गेली. वेदोत्तर काळात हा विचार प्रभावीपणे मांडला गेला नाही तर समाजचे वंश व वर्गवार झालेले विभाजन तसेच स्त्रीयांपेक्षा पुरुष अधिक श्रेष्ठ असल्याबाबतची भावना याचा परिणाम स्त्री स्वातंत्र्याचा ऱ्हास होण्यास झाला आणि समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनही संकुचित झाला. स्त्रीयांकडे केवळ उपभोक्त्या वस्तू किंवा लुटून नेण्याची मालमत्ता म्हणून पाहिल्या गेले. स्त्रीयांची खरेदी विक्री, व दायत्वाची कल्पना पुढे आली. यामुळे तत्कालीन समाजात मोठे भय निर्माण झाले होते. ब्राम्हण साहित्याने मुलांच्या तुलनेत कन्येस हीन ठरविले एवढेच नव्हे तर कन्येस दुःखाचे कारण असल्याचे घोषित केले. त्या काळातील स्त्री अस्तित्वासाठी महाराष्ट्र नव्हे तर भारतात अनेक समाजसुधारकांनी पुढाकार घेऊन समाजातील स्त्रीबाबतची मानसिकता बदलविण्याचा प्रयत्न केला. सावित्रीबाईंनी सहजीवनाच्या वाटेत एकमेकांना समजून घेत सत्यशोधनाची चळवळ स्वतःच्या जीवनापासूनच सुरु केली. ज्योतीरावच्या मार्गदर्शनखाली स्त्रीयांची सुधारणा करण्यासाठी महिला सेवा मंडळाची स्थापना केली. याचा अर्थ वैदिक काळात स्त्री—पुरुष समानता नव्हते असे नाही. या काळात तर स्त्रीयांना कुटूंब आणि समाजात सन्मान आणि प्रतिष्ठा होती. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात भारतात अनेक उल्लेखनीय स्त्रिया होवून गेल्या आहेत, त्याची नोंद इतिहासात आढळते.

स्त्री—पुरुष समानतेचा खरा मुद्या हा राष्ट्र —राज्य संकल्पनेच्या काळात झालेला दिसून येतो. या काळात युरोप आशिया खंडातील अनेक नवोदित राष्ट्र निर्माण झाली वसाहतीच्या जखडयातून त्यांना

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आणि त्यांनी स्वत:चे आस्तिव निर्माण करण्यासाठी स्वत:चे देशाचे सार्वभौमत्व सिध्द करण्यासाठी स्वत:हाची स्वतंत्र यंत्रणा चालविण्यासाठी एक मुलभूत चौकट तयार केली ज्याला प्रत्येक देशाचे संविधान म्हटले गेले हे संविधान प्रत्येक देशाची एक ओळख आहे असे म्हणतात. जो देश या संविधानाच्या माध्यमातून जनतेला जास्तीत जास्त मुलभूत अधिकार प्रदान करतो, त्या देशात क्रांती होण्याची शक्यता नसते आणि जो देश नागरिकांना अधिकार प्रदान करत नाही तो वाळूने बनविलेल्या इमारतीसारखा असतो. धक्का लागला की खचून जातो?

त्याप्रमाणे भारत हा लोकशाही प्रधान देश आहे. त्याची ही ओळख पूर्णत: त्यांच्या संविधानावर अवलंबून आहे आणि म्हणून भारताच्या संविधानाने जनतेला कुठलाही प्रकारचे मतभेद न अधिकार प्रदान केले व ते सुरक्षित राखन्याचे आश्वासन दिले.

उद्देश :

१. स्त्री—पुरुष समानता व भारतीय संविधानाची भुमिका.

२. स्त्री—पुरुष समानतेचा समाज जिवनात झालेले बदल.

३. भारतीय संविधानातील तरतुदी व खरे वास्तव्य.

भारतीय संविधान — तत्व व व्यवहार :—

भारतीय महिलांना मतदानाचा हक्क देण्यास इंग्रजांचा विरोध होता तरी हे जगातील असे संविधान आहे, ज्याने संविधान निमित्तीच भारतातील १८ वर्ष अशा स्त्री—पुरुषांना, प्रौढ मताधिकार दिला. कुठल्याच प्रकारचा मतभेद, जात, पात, धर्म, लिंग, वंश असा कुठलाच भेद केला नाही. हे भारतातील स्त्री—पुरुष समानतेबाबत उचलेले पहिले पाऊल म्हणावे लागेल. इतर देशामधील स्त्रीयांना कितीतरी नंतर पुरुषपेक्षा मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला पण व्यवहारात खरेच असे चित्र दिसत का किती टक्के महिला निष्ठेने मतदान करतात. किती टक्के महिला मतदानाला राष्ट्रीय समजतात व किती टक्के महिला मतदानाला प्राधान्य व सद्सद्विवेक बुध्दीचा वापर करुन मतदान करतात हि चिंतेची बाब आहे.

भारतीय संविधानाने कलम १४ ते १८ समतेचा अधिकार नागरिकांना प्रदान केला, त्यामध्ये कायदयासमोर समानता, समानसंधी, अपृश्यता बंदी, पदव्याची समाप्ती, भेदभावबंदी या अधिकाराबांबत पुरुष नाही. भारतात महिलांनाही अंस वाटतं की त्यांना समान अधिकार

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

प्राप्त झालं आहेत. ९१टक्के लोकांना हे मान्य आहे. गेल्या दोन दशकांमध्ये स्त्री—पुरुष समानता वाढीस लागली आहे? असेही दोन—तृतीयांश लोकांच म्हणण आहे आणि यातल्या मोठया संख्येला असे वाटत की महिलांच जीवन आता पुरुषां इतकेच समृध्द झाले आहे. तरी अजूनही बसण्याच्या अधिकाराचा कायदा झाला पण मी आजही १०तास उभीच असते. विवाहा आधी महिलांना कौमार्य जाहीर करणे बंधनकारक नाही. गेल्या काही दशकांमध्ये महिला आणि तरुण आंदोलकांनी सरकारला चांगले कायदे स्थापन करण्यासाठी प्रवृत्त केलं आहे. यामध्ये वडिलांच्या संपत्तीमधील अधिकार, घटस्फोट देणं, दत्तक घेणं, यापासून ते लैंगिक शोषणला विशिष्ट पध्दतीनं परिभाषित केलं आहे. या सोबतच न्यायपालिकेला जलद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासारखे प्रयत्न होत असतानाही भारतात महिलांचा ढासळता जन्मदर दाखवतो की आजही मुलींच्या तुलनेत मुलांचा जन्मांची इच्छा मोठया प्रमाणावर कायम आहे. बलत्कारा सारखी प्रकरण, फास्ट ट्रॅक न्यायालयांमध्ये चालवण्यानंतरही त्याची सुनावणी निर्धारित वेळेत पूर्ण होत नाही. भारतातील १५ वर्षाहून अधिक बय असलेल्या महिलांपैकी एक तृतीयांश महिला नोकरी करतात. समान अधिकार असावेत अंस प्रत्येक महिलेला वाटतं पण महिलांची इच्छा असेल आणि गरज असल्यास त्यांनी घराबाहेर पडून काम करायला हव. लग्नानंतर महिलांनी बाहेर काम करु नये असं एक—तृतीयांश लोकांना वाटतं महिलांसाठी जी राज्ये चांगली समजली जाता त्या राज्यामध्ये आपल्या इच्छेनुसार काम करणाऱ्या महिलांची संख्या खूपच कमी आहे. घरातील पैशांची उणीव दूर करण्यासाठी महिला नोकरी करतात. महिलांची जागा घराच्या आत असते महिला घराबाहेर पडली की घरातील कामावर त्याचा वाईट परिणाम पडतो. सुरक्षतेच्या दृष्टीने चिंता वाढत जाते नोकऱ्या कमी असतील तर पहिली पसंती पुरुषांना दिली जाते. पदवीस्तरावरंच शिक्षण घेण्याचा अधिकार मुलींपेक्षा मुलांना अधिक आहे. मनिपुर राज्यात स्त्रीयांना कुंटूंबप्रमुख समजलं जात तिथ उच्च शिक्षणचा अधिकार महिला आणि पुरुषांना बरोबरीनं मिळायला हवा. लैंगिक हिंसा वाढत चालली आहे. पण कुंटूंब एकत्र ठेवायंच असेल तर महिलांना हिंसा सहन करायला हवी. असंही अनेकांचे म्हणणे आहे.

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

भारतातील ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती :—

भारतात ७३ व ७४ च्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण स्वशासन व नागरी स्वशासन संस्थेमध्ये ३५ टक्के आरक्षण स्त्रियांना मिळाले. यामागे उद्देश एकच आजच्या ज्ञान—विज्ञानाच्या युगात मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात स्त्रियांच्या सहभागाचे प्रमाण बरेच वाढले आहे हे मान्य केले, तरीही विशेषत: आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात सत्तावदे प्राप्त करण्याला पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची संख्या अदयापही बरीच कमी आहे. म्हणून जो पर्यंत स्त्रियांना आरक्षण मिळत नाही तो पर्यंत त्या घराच्या उंबरठा ओलांडून शकत नाही. म्हणून ग्रामीण व नागरी क्षेत्रांमधील स्थानिक स्वशासन संस्थांच्या एकूण सदस्य संख्येत ३३ टक्के आरक्षण जागा, तसेच सरपंच, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष, नगराध्यक्ष, महापौर यासारखी पदाधिकांऱ्याची ३३ टक्के पदे महिलांसाठी आरक्षित करण्यात आली. महिलांसाठीचे आरक्षण ५० टक्के पर्यंत काही घटकराज्यांमध्ये वाढविण्यात आले आहे. यामुळे स्थानिक स्वशासन संस्थामधील राजकीय सत्ते समस्त महिला वर्गाला वाटा मिळण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे. ५० टक्के संस्थामध्ये राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याबाबत स्त्री—पुरुष समानता निर्माण होण्याचे दिशेने महाराष्ट्र अग्रेसर झाला आहे.

सामान्यपणे बहुसंख्य कुटूंबातील निर्णय प्रक्रियेत स्त्रीयांचा फारसा सहभाग नसतो. कारण कुटूंबप्रमुखांची भुमिका ही केवळ पुरुषाची आहे. असा पुरुषी अहंकार शेकडो वर्षापासून जोपसला गेला आहे. निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अनुभव स्त्रियांचृया गाठीशी नाही. यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील सत्तापदे आरक्षणामुळे स्त्रियांच्या गाठीशी नाही. यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील सत्तपदे आरक्षणामुळे स्त्रियांच्या वाटयास आली तरीही त्या अनुभवहीनतेमूळे फारसे प्रभावी कार्य करु शकणार नाही. कुटूंबाबाहेरील कार्यक्रम व क्रियांमध्ये सहभागी होण्याबाबत स्त्रियांवर विभिन्न प्रकारची बंधने लादण्यात आली आहेत.

सामान्यपणे कुंटूंबप्रमुखांची पूर्वअनुमंती घेतल्याशिवाय स्त्रिया कुंटूंबाबाहेरील कार्यमध्ये सहभागी होत नाहीत अशा परिस्थितीत स्त्रियांच्या स्थानिक स्वशासन संस्थामधील सहभागामुळे त्यांच्या चारित्र्यावर शितोंडे उडविले जाण्याचेही शक्यता आहे. निर्वाचीत महिला प्रतिनिधीबाबत खोटया अफवा पसरवून त्यांना नामोहरम

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K.K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR. Dist.Buldana.

करण्याचे प्रयत्न त्यांच्या विरोधकांकडून आणि विरोधी पक्षांकडून होण्याची शक्यता नाकारता येतो. कुंटूंबाबाहेरील पुरुषांमध्ये मिसळण्याबाबत म्हणजे त्यांच्याशी बोलण्याबाबत तरुण वयोगटातील स्त्रियांपेक्षा प्रौढ वयोगटातील स्त्रियांवर कमी बंधने असतात. त्यामुळे तरुण वयोगटातील निर्वाचित महिला प्रतिनिधीना सतत मानसिक ताणतणावात रहावे लागण्याची शक्यता आहे. स्थानिक स्वशासन संस्थाच्या निवडणूकीत सदस्यत्वासाठीच्या पात्रता विषयक अटीनुसार महिला व पुरुष उमेदवारांना केवळ दोन अपत्ये असण्याच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन करावे लागते. या नियमाचा पुरुषापेक्षा महिलांच्या कौटूंबिक जीवनावर विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता आहे. एवेढच नव्हे तर पचांयत राज योजनेच्या स्त्री आरक्षणानुसार मिळालेल्या तिचे पदाचा वापर स्त्री प्रत्यक्ष स्वत: करते की? की पद फक्त तचे असते तर सत्ता मात्र दुसररेच कोणी चालवित ही तफावत दिसून येते किंवा निर्णय सुध्दा ती स्वत:हा घेवू शकत नाही. सत्ता चालविण्याचा अधिकार तिला नसतो.

निष्कर्ष :—

वैदीक काळ, वदौत्तर काळ यामधील संघर्षापेक्षा ५४ टक्के आता स्त्रीच्या वाटेतील संघर्ष कमी होताना दिसतो. आजा स्त्री शिक्षण सवरुन सुरक्षित बनली आहे. चारचौघात बोलण्याचा निर्णय घेण्याची क्षमता तीच्या मध्ये निर्माण झाली आहे. महिलांचे अधिकार समजून घेण्याच्या पध्दतीत बदल होत आहेत. महिलाचा कुंटूंब आणि घराबाहेरील सीमा विस्तारत आहेत पण त्यांना मुक्तपणे वागण्यासाठी इतरांच त्यांच्यावरील नियंत्रण कमी करायला हवं. अधिकारांची हीच देवाणघेवाण समजणं अवघड आहे आणि त्यामुळे त्यांची अमंलबजावणी धीम्या गतीनं होतं पण समजून घ्यायची इच्छा असेल आणि रुढीवादी विचारांना बदलण्याची इच्छा असेल तर या परिस्थितीत बदल नक्कीच होईल.

ग्रामीण भागातील स्त्रीयाबाबत पंचायत राज व्यवस्थेत मोठया प्रमाणवर सहभागी होण्याची आणि सत्तापदी प्राप्त करण्याची संधी महिलांना प्रथमच प्राप्त झाली. निर्वाचीत आणि सत्ताधारक महिलांना त्यांच्या राजकीय कार्यासाठी तुलनात्मकदृष्टया अधिक काळासाठी घराबाहेर पडणे भाग होते. त्यामुळे केवळ राजकीय क्षेत्रातच नाही तर सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातही महिला नेतृत्वाचा विकास झाला.

WPS Office

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR. Dist.Buldana.

मोठया प्रमाणावर बचतगट स्थापन झाले. बचतगटाच्या माध्यमातून घरगुती व्यवसाय सुरु झाले. त्यातून महिलांच्या उत्पन्नात वाढ झाली. गावात देशी दारुची दुकाने बंद करण्याचा कार्यात ग्रामीण भागातील महिला मोठया प्रमाणावर सहभागी झाल्या. महिलांची आपल्या हक्काबाबतची जागृती वाढलेली दिसून आली तरी सुध्दा स्त्री–सुरक्षेतेचा प्रश्न अजूनही ऐरणीवर आहेच. जो पर्यंत समाजाची त्याबाबतची मानसिकता बदलत नाही, तो पर्यंत ही समस्या ज्वलंत आहे.

संदर्भसुची :–

१. भारतीय संविधान — भा.ल.भोळे

२. भारतीय संविधान तरतूद व वास्तव्य — डॉ.सुभाष गवई

३. योजना

४. लोकराज्य

५. वीकीपीडीया संकेतस्थळ

WPS Office

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

SMT KAVERIDEVI KEDARMAL AGRAWAL ARTS & COMMERCE COLLEGE
MALKAPUR, DIST: BULDHANA

Department : Commerce							
Sr.No.	**Title Of Paper**	**Name Of Authors**	**Department Of Teacher**	**Name Of Journal**	**Year Of Publication**	**ISBN/ISSSN Number**	**Impact Factor - (SJIF)/Indexing**
1	Emerging Trends In Mobile Marketing	**Prof. Rajesh R. Joshi**	Commerce	B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal	2021-2022	ISSN :2278-9308	8.

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

Impact Factor -(SJIF) –8.572
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVII) 337

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

International Interdisciplinary Virtual Conference on

INNOVATIONS AND CHALLENGES IN COMMERCE, HUMANITIES, SCIENCE AND TECHNOLOGY

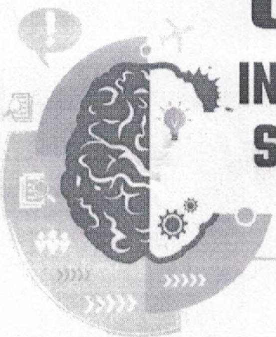

ICCHST-2022

Editors

Dr. Archana P. Khandelwal | Dr. Jagdish M. Saboo

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

This Journal is Indexed in
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572 Issue NO, 337(CCCXXXVII) A
ISSN : 2278-9308
February, 2022

Emerging Trends In Mobile Marketing

Rajesh R. Joshi
(Research Scholar) Smt. Kaveridevi Kedarmal Agrawal Arts & Com. College Malkapur
Email: - rrjoshi8382@gmail.com

The mobile phone is a small gadget that has had a huge impact on our day-to-day lives. Mobile is a portable wireless communication device. It has already had a profound impact on the way we communicate and conduct ourselves daily. This continues to be felt as the mobile phone enables new ways to market and new markets in which to transact.

Mobile phones are a developing technology, which means that new and better features are being packed into ever smaller devices, adding to the interactivity and search ability of the Internet with several fundamental features native to the mobile phone and the way we use it.

While the Internet and the personal computer have had a profound impact on the world we transact in, it is the mobile phone that presents an exciting opportunity for even more of the world to access the benefits of these inventions.

Features of Mobile Phone:-

1.The mobile phone is personal.
2. The mobile phone is always carried.
3. The mobile phone is always on.
4. The mobile phone has a built-in payment system.
5. The mobile phone is available at the point of creative inspiration.
6. The mobile phone can provide accurate audience measurements.
7. The mobile phone captures the social context of media consumption.

Mobile marketing is a multi-channel online marketing technique focused at reaching a specific audience on their Smartphone's, feature phones, tablets, or any other related devices through websites, E-mail, SMS and MMS, social media, or mobile applications. Mobile marketing can provide customers with time and location sensitive, personalized information that promotes goods, services, appointment reminders and ideas. Mobile marketing has a great scope as people spend maximum time on their mobile devices and hence to reach customers has become easy. Mobile marketing is the same with internet marketing where marketer needs a user for them to advertise their products and provide their services.

Mobile marketing is any advertising activity that promotes products and services via mobile devices, such as tablets and smart phones. It makes use of features of modern mobile technology, including location services, to tailor marketing campaigns based on an individual's location.Mobile marketing is a way in which technology can be used to create personalized promotion of goods or services to a user who is constantly connected to a network.Mobile marketing may include promotions sent through SMS text messaging, MMS multimedia messaging, through downloaded apps using push notifications, through in-app or in-game marketing, through mobile websites, or by using a mobile device to scan QR codes.Nowadays, Mobile marketing is one of the most necessary aspects of digital marketing. Multinational companies like eBay and Amazon extended their business to the mobile digital space by creating their application specifically for their line of business.

Features of Mobile Marketing : -

1) Large scale adoption and the versatility of smart mobile devices across the world
2) *Multi-way communication:* marketer to consumer, consumer to marketer, consumer to consumer communication along with interaction with the platforms serving these marketing campaigns to the customer

Verified & Found Cor
Incharge Principal
Smt. K. K. Agrawal Arts-C
College, MALKAPUR
Dist.Buldana.

 ISSN : 2278-9308 February, 2022

3) *24 × 7 availability:* mobile phone is normally switched on even while the target customer is sleeping or travelling hence ensures the delivery of marketing content anytime anywhere
4) *Marketing channels:* availability of multiple channels and tools for mobile marketing with the growth of smart phones with latest features and enhanced computing powers.
5) *Personalisation:* offers high potential for highly personalized and localized campaigns with better targeting due to effective use of analytics.

Mobile marketing is important because your customers treat their mobile phones like someone who is closer to them than their lovers, parents, or pets. Who wouldn't love mobile phones? Mobile phones now outnumber us. There are more mobile phones on the planet than humans. Mobile phones are the best devices for you in advertising your products. Mobile marketing makes businesses succeed faster than older forms of marketing.

Advantage of Mobile Marketing:-

1) Mobile marketing is much easier to access. You don't need high-level technology or significant technical experience to get started. It's also easier to measure the success of mobile marketing campaigns.
2) Mobile marketing offers a better value because the postage and printing costs of using traditional marketing channels are eliminated and therefore prices are very reasonable
3) Mobile marketing campaigns are simplified, flexible, and easy to execute because they are delivered to the potential recipients within seconds.
4) The mobile marketing messages can be easily shared by the customers who have already received them with other people
5) By using mobile marketing techniques, marketers can reach people all over the world because the delivery of marketing messages is almost always guaranteed, unlike the use of other forms of unsolicited direct marketing channels

Mobile marketing is ads that appear on mobile phones, tablets, and other mobile devices. Mobile marketing ad has various formats, style, and customization. It depends on the number of website, social media platform and mobiles apps that offer a unique and customizable mobile ad option.

Channels of Mobile Marketing :-

1) SMS\ MMS
2) Push notifications
3) Mobile Application
4) Bluetooth mobile marketing
5) Mobile Internet marketing
6) Application Marketing
7) Mobile Games
8) Barcodes/ QR Codes
9) E-Mail
10) Display Banners
11) Video
12) Social Media

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Com
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

Marketing through cell phones' SMS (Short Message Service) became increasingly popular in the early 2000s in India and some parts of Asia when businesses started to collect mobile phone numbers and send off wanted (or unwanted) content. On average, SMS messages have a 98% open rate and are read within 3 minutes and the response rate for SMS marketing, making them highly effective at reaching recipients quickly. It is the strategy where marketers send short text messages to their potential customers. Short messages still are the most popular mode of communication and also the majority of the mobile user immediately read all the messages that they receive. SMS marketing is popular both in large and small business because it is extremely expensive compared to other strategies. So SMS

marketing remains as the famous type of mobile. ACL Mobile Ltd., SMS Gateway Hub, SMS Gateway Centre, Txt Local, Tube light Communications, this is a Popular SMS providers in India

MMS mobile marketing can contain a timed slideshow of images, text, audio and video. This mobile content is delivered via MMS (Multimedia Message Service). Nearly all new phones produced with a colour screen are capable of sending and receiving standard MMS message. This strategy aims to create a better impression with the use of videos, sounds, and images. Comparing MMS marketing and SMS marketing, MMS is more expensive. Also some mobile phone isn't capable of receiving MMS messages. Push notifications were first introduced to smart phones by Apple with the Push Notification Service in 2009.

The Mobile marketing that utilizes the use of Bluetooth technology. Bluetooth allows a marketer to deliver free SMS, MMS to their potential buyers. So Bluetooth marketing is widely popular in places that are locally oriented with business.

Mobile Internet marketing is commonly known as mobile marketing. That involves the use of phones and World Wide Web. It is the classic web pop-out ads.

With the strong growth in the uses of smart phones, app usage has also greatly increased. The annual number of mobile app downloads over the last few years has exponentially grown. Therefore mobile marketers have increasingly taken advantage of Smartphone apps as a marketing resource.

In-game mobile marketing, there are essentially three major trends in mobile gaming right now: interactive real-time 3D games, massive multi-player games and social networking games. This means a trend towards more complex and more sophisticated, richer game play.

The popularity of mobile-based video platforms is increasing day by day. Display marketing involves the digital banners, which have resemblance to the traditional banners/poster for branding and awareness campaigns. Banners of various sizes are displayed on the popular mobile apps

Social media makes it easy to create a personal connection with your customers via comments and messages. And you can make your business more appealing with customer referrals and recommendations. Many Smartphone owners use them to access social media. Pew Internet shows that globally, Facebook and WhatsApp are hugely popular, used by 62% and 47% of people respectively. So social media as one of your main mobile marketing strategies

References :-

1) Mobile Advertising The Indian Perspective – Pradeep Nair and Harsh Mishra - Nov. 2014
2) Mobile marketing : A Contemporary Strategic Perspective : Demetris Vrontis and Alkis Thrassou - Jan 2014
3) Mobile marketing campaigns : Practices, Challenges and Opportunities.-Vikas Kumar and Saurbh Mittal –Jan 2020
4) Ramya.L, Kartheeswaran (2019), Future of digital marketing in 2020. Deekshith, Kinslin.D (2016), A study on digital marketing and its impact.
5) Digital Marketing Trends – Naim Preniqi and Kaltrina sylaj –Oct 2020
6) Emerging Trends in Digital Marketing in India – M.K.Ganeshan and Dr. C. Vethirajan –Feb 2020
7) Mobile Marketing Association website www.mmaglobal.com
8) www.digitaldeepak.com
9) www.infocubic.co.jp
10) www.digitalvidya.com
11) www.smcventure.com
12) www.researchgate.net.
13) Shankar,Ravi(1998),Marketing on the Net,(Dissertation),Banaras Hindu University,Varanasi, India.
14) Pratik Dholakiya (14 April 2015). "3 Digital Marketing Channels That Work for Every Advertiser"
15) "4 Important Digital Marketing Channels You Should Know About". Digital Doughnut. Retrieved 17 October 2015

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Com College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

UGC (CPE) and DST Sponsored International Conference on

Recent Trends in Science and Technology

S.S.S.K.R. Innani Mahavidyalaya, Karanja (Lad), Dist.Washim

(College with Potential for Excellence Reaccredited by NAAC at 'A' Level CGPA- 3.24)

In collaboration with

Department of Mathematics, SGBAU, Amravati
Vidya Bharati Mahavidyalaya, Amravati &
Shri Dr. R.G. Rathod Arts & Science College, Murtizapur
22-23 March, 2018

ICRTST 2018

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. RAJESH RAMESH JOSHI

of SMT. KAVERIDEVI AGRAWAL COLLEGE, MALKAPUR

has actively participated in the International Conference on Recent Trends in Science & Technology held on 22nd & 23rd March, 2018 and has presented a research paper entitled

____

____

during technical session of the conference.

Dr. J.P. Baxi	Dr. D.T. Dongare	Dr. D.R. Halwe	Dr. A.P. Charjan	Dr. S.D. Katore	Dr. F.C. Raghuwanshi	Dr. P.R. Rajput
Organizing Secretary	Organizing Secretary	Organizing Secretary	Co-Convener	Co-Convener	Co-Convener	Convener

NAAC SPONSORED
ONE DAY NATIONAL CONFERENCE ON
NEW METHODOLOGY OF NAAC ASSESSMENT TO NURTURE
QUALITY ENHANCEMENT IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Organised by
The B.G.E. Society's
SMT. L.R.T. COLLEGE OF COMMERCE, AKOLA
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)
(Reaccredited by NAAC with 'A' Grade and recipient of CPE Status by UGC)
IN COLLABARATION WITH IQAC CLUSTER, INDIA

29th September, 2018

Certificate

This is to certify that, Dr./ Mr. / Mrs. Rajesh R. Joshi
of K. K. Agrawal Arts and Commerce College Malkapur *has attended the* NAAC SPONSORED ONE DAY NATIONAL CONFERENCE ON "NEW METHODOLOGY OF NAAC ASSESSMENT TO NURTURE QUALITY ENHANCEMENT IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS" *held on* **Saturday, 29th September, 2018.** *He/She Presented the paper entitled/ Chaired the technical Session/ Delivered Keynote Address on* ________________

Dr. Y.K. Agrawal
Convenor

Dr. S.G. Chapke
Principal

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm. College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

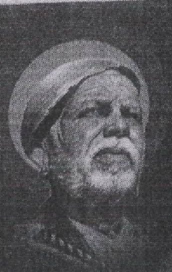

One Day
University Level Workshop
Implementing Choice Base Credit System In The Faculty Of Commerce & Management
Organized By
Late Babasaheb Varhade Education Society, Amravati's
Sant Gadge Maharaj Art's, Commerce & Science College, Walgaon, Dist.amravati.

Certificate of Participation

It is hereby acknowledged & Certified that Dr./Prof. Rajesh Ramesh Joshi of Smt. K.K. Agrawal Arts, and Comm. College, Malkapur- has actively participated in the workshop on Implementing Choice base Credit system in the Faculty of Commere & Management at Sant Gadge Maharaj Arts's Commerce & Science College, Walgaon, Dist. Amravati on Friday February 7th 2020

Dr. Dinesh W. Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce
& Science College, Walgaon

Dr. S. P. Kale
Convenor & Head
Dept. of Commerce
S.G.M.Mv. Walgaon

REDMI NOTE 9
AI QUAD CAMERA

Verified & Found Correct
Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm.
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

Shikshan Prasarak Mandal, Akola's

SHANKARLAL KHANDELWAL ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, AKOLA (MS) INDIA

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

(Reaccredited by NAAC, Grade "B" with CGPA 2.88)

CERTIFICATE

International Interdisciplinary Virtual Conference on

INNOVATIONS AND CHALLENGES IN COMMERCE, HUMANITIES, SCIENCE AND TECHNOLOGY

ICCHST-2022

Wednesday, 23rd FEBRUARY, 2022

In Collaboration with VIDARBHA CHAMBER OF COMMERCE & INDUSTRIES (VCCI)

Knowledge Partner KHANDELWAL TOTAL SOLUTIONS (PVT.) LTD.

This is to certify that **RAJESH RAMESH JOSHI** of **Smt. Kaveridevi Kedarmal Agrawal Arts & Commerce College, Malkapur** has presented a paper entitled **EMERGING TRENDS IN MOBILE MARKETING** in the "International Interdisciplinary Virtual Conference on : Innovations and Challenges in Commerce, Humanities, Science and Technology", organized by Department of Accounts & Statistics, Shankarlal Khandelwal Arts, Science and Commerce College, Akola (MS) on Twenty Third day of February 2022.

Scan to validate

Dr. Piyush U. Nalhe Organizing Secretary	Dr. Archana P. Khandelwal Convenor	Mr. Nitin Khandelwal President, VCCI	Dr. J.M. Saboo Principal

SKC/2022/23 Feb/ICCHST/051

Education for Life & Life for Nation

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comr
College, MALKAPUR.
Dist Buldana

32nd National Conference
of
Maharashtra State Commerce Association

Organised by
Tapi Valley Education Society's
Dhanaji Nana Mahavidyalaya, Faizpur

Certificate

This Is to Certify that Prof. Rajesh Ramesh Joshi., Arts & commerce college, Malkapur

has Participated / Presented a Paper entitled ....

....

in the 32nd National Conference of Maharashtra State Commerce Association on " **COMMERENCE & MANAGEMENT IN 21st CENTURY** " Organised by Tapi Valley Education Society's Dhanaji Nana Mahavidyalaya, Faizpur Dist.Jalgaon held on 12th & 13rd March 2022.

Dr. B. B. Taywade	Dr. T. A. Shiware	Dr. G. Y. Shitole	Principal Dr. P. R. Chaudhari
President	Executivre President	General Secretory	Conference Secretory
Maharashtra State Commerence Association	Maharashtra State Commerence Association	Maharashtra State Commerence Association	

Sant Gadge Baba Amravati University

One Day Program on

CBCS-NEP EXECUTORS' TRAINING PROGRAM

Smt. Kaveridevi Kedarmal Agrawal Arts & Commerce College, Malkapur

Dist. Buldhana College Code- 343

Certificate of Participation

This is to Certify that

Prof. Rajesh R. Joshi

Smt. K. K. Agrawal Arts & Com. College Malkapur

has actively participated in one day program on

"CBCS-NEP Executors' Training Program"

held on 17 September, 2022 jointly orgnised by

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati and

Smt. Kaveridevi Kedarmal Agrawal Arts & Commerce College, Malkapur

Skill Education

CBCS

MEME

ABC

NEP

Internship

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts-Comm
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

Dr. Sandip Joshi
(HOD) P.G.Eng.Department
SGBAU

Incharge Principal,
Smt.K.K.Agrawal Arts-Comm
College, MALKAPUR.
Dist.Buldana.

Sant Gadge Baba Amravati University

Regional Workshop on

Assessment and Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework

IEQA

AQAR

SSR

NAAC Visit

Gradation

Certificate of Participation

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Ms. Rajesh Ramesh Joshi

of Smt. K.K. Agarwal College Malkapur

has actively participated in One Day Regional Workshop on **"Assessment and Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework"** held on 30th December, 2022 jointly organised by Internal Quality Assurance Cell and UGC – Human Resource Development Centre, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Director UGC - HRDC

Director IQAC

Verified & Found Correct

Incharge Principal,
Smt. K. K. Agrawal Arts Comm. College, MALKAPUR
Dist.Buldana